IV

ԱՆԱՆՈՒՆ ՍԵԲԱՍՏԱՑՈՒ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XIII դ.)

Այս տարեգրության երկու տարբերակները գտնվում են Մատենադարանի №№ 2174 (էջ 28ա—52բ) և 3425 (էջ 1ա—20բ) ժողովածուներում, բայց և ոչ մեկում չի պահվել տարեգրության ամբողջական բնագիրը, ձեռագրերի տարբեր մասերից թերթեր կորչելու պատճառով։ Հենց այս վիճակով էլ այն հրատարակվեց առաջին անգամ 1940 թվին[1]։

Տարեգրության բնագիրը՝ սկզբից մինչև 1220 թվի մոնղոլների առաջին արշավանքը, «...որոց էր գլխաւոր Սարաթայ պահատուր» հատվածը պահվել է № 2174 տարբերակում (էջ 28ա—46բ)։ Այնուհետև մի քանի թերթ կորել է, որոնց մեջ պետք է արձանագրված լինեին 1221—1254 թթ. եղելությունները։ Ապա բնագիրը շարունակվում է 1254 թ. Բաթու ղանի մոտ Հեթում Ա-ի ուղևորության վկայությամբ և շարունակվում մինչև 1297 թիվը՝ «Ի սոյն ամի դարձաւ Սմբատ թագաւոր ի Խազա[նէն]» (էջ 47ա—52բ)։ Այսպիսով, № 2174 տարբերակի երկու մասից թերթեր կորչելու պատճառով, այն թերի է հասել մեզ ոչ միայն միջից, այլև վերջից։ Մյուս՝ № 3425 տարբերակը ավելի պակասավոր է, քան առաջինը, որից բացի, երկու պրակներ, սխալ կազմելու պատճառով, խառնված են իրար։ Այս տարբերակում բնագիրը, սկզբից թերի, սկսվում է «լուսաւորէր զազգն Հայաստանեայց» հատվածով (էջ 11ա) և հասնում մինչև ՈԽՁ (1197) Լևոն Ա-ի թագաւոր օծվելը (էջ 20բ)։ Սրանից հետո նյութը պակասում է մինչև 1225 թ. դեպքերը և սկսում... «[գեր]եզմանէն ետ այրել...» հատվածից, հասնելով մինչև վերջ (էջ 1ա—10բ)։ Թեև այս տարբերակի վերջին վկայությունները հասնում են մինչև 1300 թ., այսինքն երեք տարվա տեղեկություններով ավելի են, քան № 2174 տարբերակում, այնուամենայնիվ տարեգրության բնագիրն այստեղ ևս թերի է մնում։

Այն հարցը, թե տարեգրությունը մինչև ե՞րբ է շարունակվել և ո՞վ է եղել նրա հեղինակը, մասամբ միայն հնարավոր է լինում պարզել։ Պահպանված ձեռագրերից հինը № 2174-ն է, որի 184բ էջում մնացել է Ավագ անունով գրչի 1309 թվի հիշատակարանը. նշանակում է, այս ժողովածուն ընդօրինակվել է 1309 թվին։ «Անանուն ժամանակագրության» հրատարակիչների կարծիքով ժողովածուի առաջին մասը, ներառյալ տարեգրության ընդօրինակությունը, Ավագը չի կատարել, այլ մի ուրիշ անձնավորություն, դարձյալ 14-րդ գարում, բայց ավելի ուշ, քան Ավագի ընդօրինակությունը[2]։ Մեզ հակառակն է թվում. տարեգրության և Ավագի ձեռացագրերի համե-

---

[1] *«Անանուն ժամանակագրություն», Երևան, 1940 թ.։*

[2] *էջ 5։*

մատութիւնից պարզ է դառնում, որ դրանք գրված են միևնույն մարդու կողմից, միայն թե առաջինում տառերը աննշան չափով մեծ են, մի բան որը կարող է արդյունք լինել ոչ թե գրչի, այլ գրելու հարմարանքի փոփոխման։ Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ տարեգրությունը ավարտված է եղել 1309 թվին և գրիչ Ավագն էլ եղել է նրա հեղինակը։ Սակայն հնարավոր է կարծել նաև, որ տարեգրությունը կազմել է մեկ ուրիշը, իսկ Ավագ գրիչը 1309 թվին ընդօրինակել է այն։

Տարեգրության վերջին մասը միայն, XIII դարի 60-ական թվերի վերջից սկսած դառնում է բավական հետաքրքիր և գիտական մեծ արժեք է ստանում։ Կարելի է վստահ ասել, որ հենց այդ մասն էլ հեղինակի ժամանակին է վերաբերում։ Իսկ տարեգրության սկզբի ընդարձակ մասը՝ մինչև XIII դարի 60-ական թվերը Վ. Արևելցու «Պատմութիւն տիեզերական»-ի համառոտությունն է, որի համապատասխան տեղեկություններին ավելացված են Մ. Ուռհայեցու, Կ. Գանձակեցու առանձին վկայություններ[1]։

Հեղինակի ժամանակակից դեպքերի մեջ հետաքրքիր տեղեկություններ կան Հայաստանի, Կիլիկիայի, Սեբաստիայի, մոնղոլական առանձին զորավարների ասպատակությունների մասին, որոնք հաստատվում են ժամանակակից ուրիշ պատմիչների կողմից՝ Ռաշիդ ադ-դին, Ստեփանոս Տարեգիր և այլն։

Հեղինակը Սեբաստիային վերաբերող իր ժամանակակից դեպքերի մասին խոսելիս, դրանք նշում է ամսաթվի ճշտությամբ և բավական մանրամասն։ Բացի դրանից, նա Սեբաստիա եկած զորավարի մասին միշտ նշում է. «Եկն ի Սեւաստ», կամ «Եկեալ ի վերայ Սեւաստու», իսկ ուրիշ դեպքերում գրում է. «գնաց» կամ «գնացեալ» ձևով։ Այս հանգամանքը մեզ ենթադրել է տալիս, որ հեղինակը պետք է եղած լինի Սեբաստիայից (կամ շրջակայքից)։

Ներկա հրատարակության համար հիմք ընդունեցինք № 2174 ձեռագիրը, իսկ վերջինիս թերի այն մասերը, որոնք պահվել են № 3425 տարբերակում, դրեցինք հրատարակության բնագրի մեջ, այդ մասին նշելով համապատասխան ծանոթագրություններում։ Իսկ այն մասերը, որոնք պահվել են երկու տարբերակում էլ՝ № 3425 տարբերակի տարընթերցվածքները դրեցինք տողատակ։ Աշխարհի ստեղծագործության մասին եղած տեղեկությունները, որոնք Աստվածաշնչի առանձին հատվածների սոսկ կրկնություններն են և նույնիսկ բանասիրական հետաքրքրություն չեն ներկայացնում, հրատարակության բնագրից կրճատեցինք, ցույց տալով բազմակետերով։

Տարեգրության մի այլ, երրորդ տարբերակը, որը Անանունի հրատարակիչներն իրենց ձեռքի տակ չէին ունեցել, գտնվում է Մատենադարանի № 6617 (էջ 229ա—247բ) ժողովածուի մեջ։ Այս տարբերակը վերջանում է 1268 թվի տեղեկությամբ[2] և հայտնի չէ, թե ինչու է այստեղից ընդհատվում շարունակությունը։ Սակայն, ինչպես արդեն ցույց ենք տվել

---

[1] Տես մեր հոդվածը «Անանուն ժամանակագրության աղբյուրների մասին կամ Վ. Արևելցու «Պատմութիւն տիեզերական»-ի համառոտ խմբագրությունը», Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, 1949 թ., № 7, էջ 51—62։

[2] Այդ նույն թվականով է վերջանում Վ. Արևելցու պատմությունը։

մի այլ տեղ[1], այս տարբերակը պետք է լինի XV դարի գործ։ Սրա և վերևվում նշված տարբերակների (Անանունի) համապատասխան վկայությունները, իրենց մանրամասնություններում, հաճախ իրար չեն ծածկում, այսինքն երրորդ տարբերակի առանձին վկայությունները համեմատաբար ընդարձակ են կամ չենք գտնում Անանունի մեջ, որովհետև հետագայում մեծ չափով լրացրել են Վ. Արևելցու պատմության վկայություններով[2]։ Վերջինս, չանդամահատելու և ամբողջական ներկայացնելու նպատակով, հրատարակության բնագրում տալիս ենք հիմնական բնագրին զուգընթաց առաջին ուղղահայաց սյունակում. իսկ երկրորդ սյունակում՝ Մատենադարանի № 2151 ձեռագրի ժամանակագրության բնագիրը[3], որը պետք է առաջ եկած լինի Անանունի մի որևէ այլ տարբերակից, որովհետև սրա վկայությունները, թեև խիստ համառոտ, համարյա նույն կարգով հանդիպում ենք այնտեղ։ Սույն բնագրի վկայություններն ընդհատվում են 1283 թվականով։ Այնուհետև ժամանակագրությունը շարունակվում է XV դարի անցուդարձերով, որոնք սկսվում են 1437 և վերջանում 1477 թվականներով, շուրջ 40 տարվա եղելություններ։ Ըստ երևույթին XV դարի մի հեղինակ իր ժամանակակից դեպքերը, որպես շարունակություն, կցել է Անանունի պակասավոր մի խմբագրության, կամ առանձին շարադրել իր ժամանակակից դեպքերը, որպես առանձին ժամանակագրություն, որը հետագայում մեկ ուրիշի կողմից միացվել է Անանունի պակասավոր խմբագրության։ Մեզ հավանական է թվում երկրորդ վարիանտը, որովհետև այս ժամանակագրության վերջին մասը (XV դ.) հանդիպում ենք մի այլ ձեռագրում[4]։ Այս երկու բնագրերը թեև իրար նկատմամբ ունեն մասնակի շեղումներ, բայց նրանց աղբյուրի հարցը անկարելի է ժխտել։ Այսպիսով, հրատարակում ենք ոչ միայն Անանուն Սեբաստացու տարեգրությունը, այլև սրանից առաջ եկած խմբագրությունները։

---

1 Տես վերոհիշյալ մեր հոդվածը։

2 Տես նույն տեղում։

3 Տե՛ս էջ 170ա —174ա։

4 Տես ՄԺ, 1, էջ 167—169։

IV

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳԻՐ Է՛ 28 ա

Ցորժամ յանցաւոր եղև Ադամ պատուիրանացն Աստուծոյ հան զնայ Աստուած ի դրախտէն փափկութեան. իսկ Ադամ և Եւայ զամս Լ (30) ողբացեալ և ապա մերձեցան առ միմեանս և ապա ծնան զԿայեն և զքոյր մի ընդ նմայ Կլիմաս անուն։ Եւ յետ Լ (30) ամաց ծնաւ զԱբէլ և զԱբէլուհի, քոյր նորա։ Եւ յետ Լ (30) ամի սպան Կայեն զԱբէլ եղբայր իւր.......։

Յետ ՃԼ (130) ամի նլիցն ի դրախտէն եղև որդի մխի- 28 բ
թարութեան Ադամայ Սէթ։ Եկաց այլ ևս Ադամ Չ (700) ամ և մեռաւ. և է ամենայն ամք նորայ ՋԼ (930)։

Սէթ Մե (205) ամաց եղեալ ծնանի զԵնովս և եկեաց այլևս Չէ (707) ամ։ Այս Ենովս յուսացաւ յԱստուած կոչէ զնայ յաւգնութիւն։ Սայ արար գիր և գրեաց յԲ (2)-ս տախտակս՝ մինն պղնձի և մինն խեցի և գրեաց ի նոսա զամենայն անուանսն, զոր եդեալ է Ադամ, զի մարգարէացաւ, թէ Բ (2) հետ անցան-
|| ելոց է աշխարհ՝ ջրով և հրով, թէ ջրով անցանէ պղինձն մնայ 29 ա
և թէ հրով՝ թրծեալ աղիւսն։

329ա ԱՅՍ ՎԱՅՐ ՎԱՍՆ ԹԸԻՈՑ ԱԳԱՄԱՑ ՄԻՆՋԵՎ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ ՄԻՆՉ Ի ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉՆ, ՄԻՆՉ Ի ԳՐՈՑՆ ԵԼԱՆԵԼՆ, ՄԻ[Ն]Չ Ի ՀԱՑՈՑ ԹՈՒԱԿԱՆՆ, ՄԻՆՉ Ի ՄԵՋ ՋԱՄԵՆԱՑՆ ՊԱՏՄԷ։

Ամք Ադամայ ՋԼ² (930). ամք Սէթայ ՋԺԲ (012). ամք Ենովսայ ՋԵ (905). ամք Կայնանայ ՋԺ (010). ամք Ղամեքայ ՉԻԴ (724). ամք Մաղաղիէլի ՊՂԵ (895). ամք Յարեդայ ՋԿԲ (062). ամք Ենովքայ ՅԿԵ (365). ամք Մաթուսաղի ՋԿԹ (060). ամք Նոյի ՋԾ (050). ամք Աբրահամու ՋՀԵ (075) ամք Սահակայ ՃՁ (180). ամք Յակոբայ Ճ (100). ամք Յովսեփայ ՃԺ (110). ամք Մովսէսի ՃԻ (120). ամք .Յեսուա որդոյ Նաւայ ՃԵ (105). ամք, որ լինի ԷՌ (7000) ամն, ՁԴՌ (84.000) ամիս է, ՁԴՌ (84000) ամիսն ԳՃԿԵՌ (365006) շաբաթ է, ԳՃԿԵՌ (365000) շաբաթն ԻԴՃՌ և ՄԵՌ (2455000) օր է։ Այս վայր աւասցուք միիւսն. ի ելանելոյն Ադամայ ի դրախտէն մինչև ի փո-

170ա Առաջին աստուածաստեղծ մարդն Ադամ յելանելոյն ի դրախտէն եղև ամաց ՋԼ (930) ամաց և մեռաւ։

Սէթ ապրեցաւ ՋԺԲ (012) ամբ ու մեռաւ։ Ենովս Ջէ (907) ամաց եղև ու մեռաւ. Կայեն՝ ՋԺ (010) և մեռաւ. Մաղաղիէլ՝ ՊՂԵ (805). Յարեթ՝ ՋԿԲ (982). Ենովք ՅԿԵ (365) ծնանի զՄաթուսաղա և փոխեցաւ յերկիւնքն և է կենդանի։

Ցելանելուն Ադամայ մինչև ի փոխելն Ենովքա ՌՆՁԵ (1485)
ամ է։ Այս Ենովք է (7) ծնունդ է ի Ցադամայ,........։
Ի փոխմանէն Ենովքա մինչև ի ջրհեղեղն ՇԾԷ (557)
ամ է, յԱդամայ ՍՄԽԲ (2242) ամ է, վասն այնորիկ եղև ջրհե-
ղեղն ‖ ի վերայ եր[կրի], զի բազմացան չարիք և անաւրէնու- 29 բ
թիւնք ի վերայ երկրի՝ որկրամոլութիւն, ցանկութիւն, կնասի-
րութիւն, սպանութիւն և ամենայն մարդ ի ճանապարհս մեղաց
գնալով ապականեցին զերկիր չար գործովք իւրեանց......։
Ի ջրհեղեղէն մինչև յաշտարակն Շ (500) ամ է։ 30 ա
Եւ թէ զի՞նչ է աշտարակն. Որդիքն Նոյի որ յետ ելանելոյ
ի տապանէն բաժանեցին զաշխարհս և աճեցին և լցին և էին
ամենայն մարդիկ մի լեզու, զոր ասեն, թէ Քաղդէացի լեզուն է,
որ է Ասորին. և միաբանեալ ժողովեցան ՀԲ (72) գլխաւորք
տանուտէրք և խորհեցան գնալ յարևելս և գտանել զդրախտն,
ուստի և զրկեցայն նա ‖ խաստեղծքն և ոչ կարացին գտանել 30 բ
զի ահա ծով լա[յ]նանիստ ընդդէմ անկեալ անՁրպետեալ էր զնայ
յերկրէ և շմընդազ ծածկեալ էր զնայ և էր դրախտն բարձր յեր-
կրէ ի վերայ լերինն բարձու, որ է հաւասար լոյսնին......։
Ցաշտարակին շինելոյն մինչև յառաջին ամն Աբրահամու 31 բ
ՆԽԲ (442) ամ է.....։
Ցառաջին ամին Աբրահամու մինչև ՅՁ (380) ամն Մով- 32 բ
սիսի և յելանելն որդոյն Իսրաէղի յԵգիպտոսէ ՇԵ (505) ամ է։
Բայց ցուցից ձեզ վասն որդոցն Աբրահամու մտանելոյն
յԵգիպտոս։ Զի յայնմ աւրէ, որ ասաց Աստուած Աբրահամու, թէ
զաւակի քում տաց զերկիրս։ Ցորժամ անցին ամք ՄԵ (205)

խումն Ենովքայ ամք ՌՆՁէ (1487)։ Ենով-
քայ մինչև ի ջրհեղեղն ՉԾԵ (755) ամ է։
Արդ Ադամայ մինչև ի ջրհեղեղն ԲՌԲՃԽԲ
(2242) ամ է։

Ի ջրհեղեղնէն մինչև յաշտարակն ՇԻԵ
229բ (525) ամ է։ ԵԱդամայ[3] Ց մինչ ի
յաշտարակն ԲՌէՃԿԷ (2767) ամ է։ Եաշտա-
րակէն մինչ ի Աբրահամու ծնունդն ԳՃԺԷ
(417) ամ է։ Ադամայ մինչ Աբրահամ
ԳՌՃՁԳ (3183) ամ է։

Աբրահամու մինչ ի յելսն Եգիպտոսէ
ԵՃԵ (505) ամ է։ Ադամայ մինչ ի յելսն

ԵԱդամա մինչև ի փոխիլն Ենովքա աղդ
է (7) և ամք ՌՆՁԵ (1485)։ Մաթուսաղան
հայր Ղամեքայն ապրի ամս ՋԿԹ (060) և
մեռանի։ Ղամեք հայր Նոյի՝ ամաց ՉԻԳ
(724) և մեռանի։ Նոյ հայր Սեմա էր ամաց
Շ (500)-ից և եկն ջրհեղեղն. և ապրի Նոյ
ՋԾ (050) տարի։ Սեմ ապրի Չ (700) և
մեռանի։ Արփաքսաթ ապրի ՇԿԵ (585).
Փաղեկ ապրի ԵԽԲ (342). Սերուք ապրի
ԵԼ (330). Նաքովր ապրի ՃՂԸ (198). Թարա
ապրի ՄԵ (205). Աբրահամ ապրի ամս
ՃՀԵ (175). [Ի]սահակ ապրի ամս ՃՁ (180)
և մեռանի։

ԵԱդամա մինչև ի փոխիլն Ենովքայ
ՌՆՁԵ (1485) տարի է։ Ի փոխմանէն Ենով-
քայ մինչև ‖ ի ջրհեղեղն ՉԾԵ (755) 170բ
տարի է։

ԵԱդամա ի ջրհեղեղն ՍՄԽԲ (2242) տա-
րի է։

Ի ջրհեղեղէն մինչև ի Եաբրահամ ՋԽԲ
(942) տարի է. անտի յելսն Եգիպտոսի ՇԵ
(505). անտի ի շինումն տաճարին ՆՁ (480).
անդի յերկրորդ շինումն տաճարին իԶաւր-
աբաբելէ ՇԺԲ (512). անդի մինչև ի ծը-
նունդն Քրիստոսի ՇԺԸ (518). յԱդամա

եմուտ Յակոբ, թոռն Աբրահամու, յԵգիպտոս և ՄԵ (205) ամ կա-
ցին յԵգիպտոս։ Եւ առաքեաց Աստուած զՄովսէս և Ժ (10) հար-
ուածովք չարչարեաց զեգիպտացիսն և ազատե || աց զորդիսն Աբ- 33 ա
րահամու, որ կոչեցան որդիք Իսրայէղի.......։
ՅԱդամայ մինչև յելսն յԵգիպտոսէ ամք ՎՈԿԹ (3669)։ 34 բ
Յելիցն յԵգիպտոսէ մին || չև ի Սողոմոնի Դ (4) ամն և յառաջին 35 ա
շինուած տաճարին ՆՁ (480) ամ է։ Վասն զի ի Մովսիսէ մինչև
ի Սողոմոն ունէին զխորանն, զոր հրամայեայց Աստուած, առնել
Մովսիսի և շրջեցուցանէին զհետ իւրեանց։ Իսկ Սողոմոն տաճար
շինեաց Աստուծոյ յԵրուսաղէմ, որ աննման էր գեղեցկութեամբ
յամենայն արարածս։ Սողոմոն, որդի Դաւթի թագաւորի և մար-
գարէի, ԺԲ (12) ամաց էր յորժամ թագաւորեաց. Դ (4) ամի թա-
գաւորութեան իւրում սկսաւ շինել զտաճարն Աստուծոյ. և էր
չափ Կ (60) կանգուն երկայն և Ի (20) լայն և ՃԻ (120) բարձր։
Յառաջին շինութէնէն տաճարին, զոր Սողոմոն շինեաց,
մինչև ի նորոգումն Զաւրաբաբելիւ եղև, որ վերստին[4] շինեցին
զտաճարն, ՇԺԱ (511) ամ է։ Զի այն տաճարն, զոր Սողոմոն շի-
նեաց աւերեցաւ և քակեցաւ ի Քաղդէացոցն, զոր Նաբուքոդո-
նոսոր արքայն Բաբելացւոց աւերեաց զԵրուսաղէմ և գերեաց
զժողովուրդն և սովով և սրով մաշեաց զամէն || իսեան և քակեաց
զտաճարն և է ամենայն ժամանակ թագաւորացն Յուդայ յԵրու-
սաղէմ ՆԼԲ (432) ամ. և եկաց տաճարն շէն ՆԽԲ (442) ամ, զոր
աւերեաց Նաբուգոդոնոսոր և յետ ՇԺԱ (511) ամի վերըստին[4]
շինէր Զաւրաբաբէլ թագաւորն Երուսաղէմի հրամանաւ և աւ-
գնութեամբ Դարեհի Պարսից արքայի։ Յայս երկրորդ շինութէնէ
տաճարիս մինչև ի գալուստն Քրիստոսի և ի ծնունդն՝ ամք ՇԺԸ
(518)։ Եւ յԱդամայ մինչ ի ծնունդն Քրիստոսի ամք՝ ՐՃԼԸ
(5138), ըստ հայ թարգմանչացն։
Եւ ի ժամանակս Ոգոստոս կայսեր և ի ծնանելն Քրիստոսի
եկին մոգքն յարևելից Դ (3) թագաւորք ԺԲՌ (12000) զաւրաւք

Եգիպտոսէ ՎՈՁԹ (3689) ամ է։ Ի յելսն Եգիպտոսէ մինչև ի չոր[ր]որդ ամ թագաւորութեան Սողոմոնի ի շինուածն տաճարինԳՃՁ (480) ամ է։

Ադամայ մինչ ի տաճարին շինուածն ԳՌՃԿԹ (4109) ամ է։ Ի Սողոմոնէ մինչ ի նորոգումն տաճարին, մինչ ի Զաւրաբաբէլ ԳՃՁ (480) ամ է։ Ի Զաւրաբաբէլայ մինչ ի ծնունդն տեառն Աստուծոյ մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի հինգ հարիւր ԺԸ (18) ամ է։ ՅԱդամայ մինչ ի ծնու<նու>նդն Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ հինգ հազար ՃԿԷ (167) ամ է. ի Քրիստոսէ մինչ ի սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչն, մինչև ի հաւատալն Կոստանդիանոսի թագաւորին ԳՃԺԷ (317) ամ է. ի Լուսաւորչէն մինչև ի գիւտ գրոյն մերոյ ՃԺԷ (117) ամ է. ի գիւտ գրոյն մինչև ի հայոցս թուականն ՃԼ (130) ամ է[5]։

մինչև ի ծնունդն Քրիստոսի ՐՃՂԸ (5198). ի ծնընդենէն Քրիստոսի մինչև ի հայ թվականն ՇԾԴ (554)։

Ի ծնընդենէն Քրիստոսի ի սուրբն Գրիգոր ՅԳ (303). ի սուրբ Գրիգորէ ի հայ թվականն ՄԾԲ (252). յԱդամա ի հայ թվականն ՐՉԾԲ (5752)։

Ի ջրհեղեղէն ի հայ թվականն ՎՇԺ (3510). ի ՅԱբրահամէ ի հայ թվականն ՍՉԿԸ (2768). ի Մովսեսէ ի հայ թվականն ՍԿԳ (2063). ի Թաթէոս առաքելէ ի սուրբ Գրիգոր ՄԿԶ (266). ի ծնընդենէն Քրիս-

և լուան էթէ սով է ի Գաղեստին և թողին զզաւրսն ի Գաղեստին և ինքեանք ԲԺ (12) իշխանաւք և այլ հեծելաւք գնացին ՝յԵրուսաղէմ։ Եւ այս են անուանք նոցայ՝ Մելքոն Պարսից թագաւոր, Դասպար Հնդկաց թագաւոր, Բաղտասար Արաբացոց թագաւոր[6]։ Եւ բերին ընծայք Քրիստոսի ոսկի և կն || դրուկ և մուռ, զի Թա- 36 ա գաւոր էր և Աստուած մեռանելոց էր վասն մեր. բերին ոսկի իբրև թագաւորի և կնդրուկ, որ է խունկ Աստուծոյ և զմուռ իբրև զմեռելոյ։ Ուրբաթ երիկուն յայդ շաբաթ ծնաւ Քրիստոս և վաղն մոգքն եկին և յորժամ դարձան մոգքն յաշխարհն իւրեանց Հեռովդէս, որ թագաւոր էր Երուսաղէմի, կոտորեաց ի Բեթլեհէմ և յերկիրն իւր ՌՆԿԲ (1462) մանգունս տղայս։ Եւ Քրիստոս կոյսական գրկաւքն յետ Բ (2) ամի ծնընդեանն գնաց յԵգիպտոս։ Ի ծնընդէնէն մինչև ի սուրբ Գրիգոր և ի ԺԷ (17) ամն Տրդատայ են ամք ՅԺ (310)։

Կամիմ քեզ ցուցանել վասն սրբոյն Գրիգորի, թէ յորմէ ազգէ էր մեր Լուսաւորիչն։

ՅԱդամայ մինչև ի մեծն Աբրահամ ԻԱ (21) նահապետ է. և Աբրահամու Զ (6) որդի լինի, ի Կենտուրայի կնոջէ իւրմէ. և յուզարկեաց զնոսայ յարևելս։ Ի սոցանէ են ազգն Պարթևաց, յորմէ են թագաւորք Պարսից և Հայոց, որ և Բահլաւունիք և Արշակ կոչեցան։

Վասն այն || կոչեցան Պարթեւք. զի քաջն Արշակ յետ Կ (60) 36 բ ամաց մահուանն Աղեկսանդրի ապստամբել ի Մակեդոնացոցն, թագաւորեաց յերկիրն Քուշանայ ի Բալհ շահաստան. և բնա-

230ա Ի Հայոց թուականէն || մինչև ի Գրիգոր Նարեկացին, մինչև ի Ներսէս Կլայեցին ՃՁԳ (183) ամ է։ Անդի մինչև ի Գրիգոր և ի Տերէնց Գրիգորն ԳՃԼ (330) ամ է. սոքայ եղեն ի թվին Հայոց ՌՃԾԵ (1400) ամին. անդի մինչև ի Տերէնց զամսն ՁԳ (83) ամ է[7]։

ՎԱՍՆ ԹՒԻ Ի ՀԱՐՅՈՒՄՆ[8]- Ի ծնընդենէն Քրիստոսի մինչ ի սուրբ Գրեգոր Լուսաւորիչն մինչ ի ԺԷ (17) ամն Տրդատայ են ամք ԳՃԺ (310)։

Այլ կամիմ քեզ ցուցանել և վասն սրբոյն Գրիգորի, թէ յորմէ յազգէ էր սուրբ Լուսաւորիչն։ Ի Ցադամայ մինչև ի մեծն Աբրահամ ԻԱ (21) նահապետ է. և Աբրահամու վեց որդի լինի, ի կենդուրայ ի կնոջէ իւրմէ. և յոձզարկաց զնոսա յարևելս։ Ի սոցանէ են ազգն Պարթևաց, յորմէ են թագաւոր Պարսից և Հայոց, որ և Պահլաւունիք և Արշակունիք կոչեցան. և վասն այն կոչե- 230բ ցան Պարթեւք. || զի քաջն Արշակ յետ Կ (60) ամաց մահուանն Աղէքսանդրի, յապստամբեալ ի Մագեդոյնացոցն, թագաւորեաց երկրին Քուշանաց ի Բահլ շահաստան. և բնակեցաւ ի մէջ չորս ազգի՝ Մաբաց,

տոսի մինչև ի ժողովն Կոստանտինուպօլսի ժողովքն ՀԳ (73) ի Կոստանդինուպօլսէ

կեցաւ ի մէջ Դ (4) ազգի՝ Պարսից, Հայոց, Քուշանաց[9]։ Եւ զի ի գիմաց և ի Թիկանց, յաջմէ և ի ձախմէ, Թևեալ էին Պարթևք կոչեցան, այսինքն պարունակեալք ի Դ (4)-ից ազգաց։ Եւ վասն Բահլ քաղաքին արքունական Բահլաւք կոչեցան։

Ցայսմ զարմից էր սուրբն Գրիգոր և որդի Անակա լեալ. նենգութեամբ սպանանէ զԽոսրով արքայ Հայոց, զհայր Տրդատայ, այլ ինքն ոչ կարաց զերծանել, սպանաւ և ինքն և իւրքն ամենայն։ Եւ սուրբն Գրիգոր տղա էր ի ստինս դայեկացն, զոր առեալ փախուցին ի Կեսարիայ և անդ սնուցին աւրինաւքն Քրիստոսի և անդ ուսաւ Ցուն և Ասորի գիր։ Եւ եղեալ ԲԺ (12) ամաց, ոմն Դաւիթ անուն ամուսնացոյց զնայ ի դուստր իւր Մարիամ || անուն։ Եւ լինի Բ (2) որդի. և մեկնին ի միմեանց. և գնաց 37 ա Մարիամ ի Կանանց[11] վանսն, անդրանիկ որդովն. և կրսերն գնաց զհետ ճգնաւորի ումեմն Նիկոմոսքեայ անուն։ Եւ Գրիգորիոս անցեալ գնար առ Տրդատ Թագաւորն Հայոց. և բազում չարչարանս կրէ՝ Բ (2) ամ Ցեկեղեաց գաւառին և յետ այնորիկ եդեալ լինի ի Խոր Վիրապին ԺԳ (13) ամ։ Եւ պատուհասի Թագաւորն Տրդատ և զաւրքն իւր ասահարէին և Թագաւորն ի կերպարանս խոզի լինէր։ Եւ հրամանաւն Աստուծոյ ելեալ սուրբն Գրիգոր ի Վիրապէն բժշկէր զԹագաւորն և զամենայն զաւրսն. և աստուա-

Պարսից, Հայոց, Քոշանաց։ Եւ զի ի դիմաց և ի Թիկանց, յաջմէ և ի ձախմէ, Թևեալ էին Պարթևք կոչեցան, այսպէս պարունակեալք ի չորից ազգաց։ Եւ վասն Պահլ քաղաքին արքունական Պահլաւունիք կոչեցան։ Յայսմ[10] զարմից էր սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչն և որդի Անակայ լեալ. Նենգութեամբ սպանանէ զԽոսարով արքայն Հայոց։ զհայրն Տրդատայ, այլ ինքն ոչ կարացեալ զերծանիլ, սպանաւ ինքն և իւրքն ամենայն։ Եւ սուրբն Գրիգոր տղայ էր ի ստինս դայեկացն, զոր առեալ փախուցին ի Կէսարիայ և անդ սնուցին աւրինաւքն Քրիստոսի և ուսաւ անդ Ցոյն և Ասորի դիր։ Եւ եղեալ երկու տասանց ամաց ումն 231ա Դաւիթ անուն] ամուսնացուցանէ զնա ի դուստր իւր Մարիամ անուն։ Եւ լինի Բ (2) որդի. մեկնեցան ի միմեանց. և գնաց Մարիամ յԻննակաց վանս անդրանիկ որդովն և կրտսեր որդին գնաց դհետ ճգնաւորի ումեմն Նիկեմոսքա անունն։ Եւ սուրբն Գրիգոր անցալ գնայր առ Տրդատ Թագաւորն Հայոց. և բազում չարչարանս կրէ՝ Բ (2) ամ յԵկեղեցաց գաւառն և յետ այնորիկ եդեալ լինի ի Խոր Վիրապին ամս ԺԳ (13)։ Եւ պատուհասի Թագաւորն Տրդատ և զաւրք իւր հասահարէին և Թագաւորն ի կերպարանս խոզի լինէր։ Եւ հրամանաւն Աստուծոյ սուրբն Գրիգոր ելեալ ի Վիրապէն բժշկէր զԹագաւորն և զամենայն զօրսն.

մինչև յՆիկեոսի ժողովքն Ծ (50). յՆիկեոսի ժողովքէն մինչև ի Քաղկեդոնի ժողովքն Իէ (27)։

ծաշնորհ վարդապետութեամբն[12] լուսաւորէր է զազգն Հայաստանեաց։ Եւ ի սրբուն Գրիգորէ մինչև ի հայ Թվական ՄԽԳ (243) ամ է։

Ցուցից և զպատճառ դնելոյ Թվականին Հայոց։

Տէր Մովսէս կաթողիկոսն Հայոց, որ է ի գեղջէ Եղիավարդայ, եկաց կաթողիկոս ամս Լ (30)։ Սայ ի Ժ (10) ամի իւրոյ հայրապետութեանն ‖ և ԼԱ (31) ամին Խաւսրովոյ որդոյ Կաւատայ և ի ԺԴ (14) Յուստինոսի կա[յ]սեր Հոռոմայեցոց, որ զսուրբ Սոփի շինեաց, յայսմն ժամանակիս եդաւ Թվական Հայոց և տումար ազգիս մերոյ[13]։ 37ք

Եւ էր ի ծնընդէնէն Քրիստոսի մինչև ի դիր Թվական ՇԾԴ (554) ամ[16]։ Զի Անդրէաս եպիսկոպոս եղբար Մանգնոսի եղեալ էր կանոն Մ (200) ամաց, որով զԶատիկն առնէին և այն բովանդակեալ էր և վճարեալ. և վասն այնորիկ եդին զԹվական։ Անդրէաս Աղեկսանդրացի այլովք իմաստասիրովք կարգեցին զհինկ հարիւրակ բոլորն և այնու ուղղեցաւ։

Ի Թվին Հայոց ի Կ (611) երևեցաւ Մահմէտ. զի ընդ նուազել Թագաւոր Թագաւորութեանն Պարսից Սատանայծան[17] աղ-

և աստուածաշնոր վարդապետութեամբն լուսաւորէր զամենայն ազգս Հայաստանեաց։ Եւ ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ի հայ Թուականն ԲՃԽԳ (243) ամ է[14]։

Զի ցուցից զպատճառն դնելոյ զՀայոց Թուականն[15]։

Տէր Մովսէս կաթողիկոս Հայոց, որ է [ի] գեղջէ Եղիվարդայ, եկաց կաթօղիկոս Լ (30) 231ը ամ։ ‖ Տէր Մովսէս Ժ (10) ամի իւրոյ հայրապետութեանն և ԼԱ (31) ամին Խոսրովու որդոյ Կաւատայ և ԺԴ (14) ամին Յուստինոսի կայսեր Հոռոմայ, զսուրբ Սոփի շինեցին, այս ժամանակս եղաւ Թուականս Հայոց և տօմար ազգիս մերոյ։ Եւ էր ի ծնընդենէն Քրիստոսի մինչև ի դիր Թուիս մերոյ ՆՃԾԳ (553) ամ։ Զի Անդրէաս եպիսկոպոս եղբայր Մագնոսի եղեալ էր կանոնսն ԲՃ (200) ամաց, որով Զատիկ առնէին և այլն բովանդակեալ էր և վճարեալ. և վասն այնորիկ եդին զԹուին զի ուղղեսցեն զԶատիկն, բայց ոչ կարացին կեալ ի ճշմարիտ դամս Թ (9). իսկ ի տասն Թուինն զի Էաս Աղէքսանդրացի այլովք իմաստասիրաւք կարգեցին զՇՃ (500)-եկ բոլորն և այն ուղղեցաւ։

Ի Թուին[18] Կ (611) երևեցաւ Մահմատ. զի ընդ նուազել[19] Թագաւորէն Պարսից Սասանանայ ազգին վերերևեալ ում ա-

Ի Հայոց Թվականին ի Ժ (10)՝ Շ (500) եակն։

1 է չիէ։ 2 սրբոյն, Թվականն։ 4 ցուցին, դնել։ 5 կաթողիկոս, գեղջէն, Եղիայվարդայ։ 6 հայրապետութեան։ 7 ամի, Խոսրովոյ։ 11 ծննդենէն։ 12 եղբայր Մագնոսի։ 16 զՇ փխ. զհինկ հարիւրակ։ 18 Թագաւորութեան, սատանայեան։

գին վերերևեալ ոՋն Մահմէտ, որ էր ծնեալ ի քաղաքին Մա-
դ[ինայ], մերձ ի Մաքա, Բ (2) աւրեայ ճանապար[հ], յազգէն որ
կոչի Կուրեյ, յորդոցն Կեդարու, որդի Արդլա, որ մեռաւ որբ Թո-
‖ ղեալ զնոսայ և յարեցաւ ի վաճառական մի և եղև ի տան նորա 38ա
յառաջադէմ։ Մեռաւ վաճառականն և նայ տիրացաւ տան նորա
և առ զկին նորայ. և երԹայր ուղտաւք յԵգիպտոս։ Էր սայ այր
վարագ և աղեղնաւոր և շրջէր յանապատս։ Եւ ի միում աւուր
պատահել նմայ, զի կերպարանել սատանայի ի ձև երէի և տա-
րեալ դիպեցուցանէր զնայ արիոսական կեղծաւորի միանակեցի
ումեմն, որում անուն էր Սարգիս, որ գիտէր լեզու Իսմանլացի
և Պարսիկ։ Եւ ինքն՝ սատանա չիք եղեալ ի տեղոջէն։ Եւ տեսալ
Մահմետի զմիանակեցն քաշեալ զաղեղն կամէր հարկանել, իսկ
նորայ բարձր ձայնեալ ասէր. «Մի մեղանչեր որդե[ա]կ, զի ես իրրև
զքեզ մարդ եմ»․ և ասէ Մահմետ. «Ձի մարդ ես, վասն էր կաս ի
քարանձաւդ»։ Յայնժամ սկսաւ ուսուցանել Մահմետի ի հին և ի
նոր կտակարանցն ըստ Արիոսի, որ արարած ասաց ‖ զորդո, ու- 38բ
սուց և զդիրս մանգուԹեանն Յիսուսի։ Եւ մինչդեռ չէր հասու
լեալ, եհաս նմայ պատճառ գնալ ի ներքսագոյն անապատն և ոչ
ես դառնալ առ վարդապետն և ոչ սիրեաց զքրիստոնէուԹիւն. և

Ի Թվին Կ (611) երեւցօ Մահմետն։

232ա Նո ‖ ւն Մահմատ, որ էր ծնալ ի քա-
ղաքին Մադինայ, մերձ ի Մաքայ, Բ (2)
աւրաճանապարհ, յազգէն որ կոչի Կուրէյ,
որդոցն Կէգարոյ, որդի Արդլա, որ մեռաւ
որբ Թողեալ զնա և յարեցաւ ի վաճառական
մի և եղև ի տան նորա. յառաջադէմ։ Մեռաւ
վաճառականն և Մահմետ տիրաց տունն
նորա, առ զկին նորա. և երԹայր ուղտք յԵ-
գիպտոս։ Էր սա այր վարագ[20] և աղեղնաւոր
և շրջէր յանապաաս։ Ի միում աւուր պա-
տահեալ նմայ, զի կերպարանեալ սատանայ
ի ձև էրէոյ և տարեալ զիպեցուցանէր զնա
արիոսական կեղծաւորի միայնեկեցի ու-
մեմն, որում անունն էր Սարգիս, որ գի-
տէր լեզու Իսմաելացի և Պարսիկէրէն։ Եւ
ինքն՝ սատանայ չիք եղեալ ի տեղոջէն։ Եւ
տեսեալ Մահմետի զմիայնակացն քարշեալ
զաղեղն կամեցաւ հարկանել, իսկ նորա բար-
232բ ձրր ձայնեալ ասէր. | «Մի մեղանչէր
որդեակ, զի ես իբրև զքեզ մարդ եմ»․ և
ասէր Մահմատն. «Ձի [մարդ] ես և վասն էր
կաս ի քարանձաւդ»։ Եւ այն սկաւ ուսու-
ցեալ Մահմետի ի հին և ի նոր կտակարա-
նաց ըստ Արիոսի՝ արարծ ասացեալ զորդին
Աստուծոյ և ուսուց դդիրս մանկուԹեան
Յիսուսի։ Եւ մինչդեռ չէր հասու լեալ, է-
հաս նմայ գնալ ի ներքսագոյն յանապատն
և ոչ ես դառնեալ առ վարդապետն և ոչ սի-

---

1 Մաղիամ։ 2 Մաքայ։ 3 Կուրէյ։ 4 և (յարեցաւ) չիք։ 5 տիրեցաւ։ 6 ուղտօք, այր չիք։ 8 կերպարանեալ։ 9 միայնակեցի։ 10 անունն։ 11։ սատանայ։ 12 միայնակեցն, քարշեալ։ 10 զորդոյ։[17] ուսոյց, մանկուԹեան։ 18 անապատն պատճառաւ։ 10 ես չիք։

այլ կամեցաւ ուսանել զի՞նչ է հրէութիւն։ Եւ յորժամ տեղեկա-
ցաւ անգոսնեաց և զայն և սկսաւ յինքէնէ ասել մտածին նոր
հաւատ և երթեալ ի Մաքայ քարոզեց ըստ իւր կամացն։
Ի թվին ԿԲ (613) բաըժանեցան Վրացիքն ի միաբանու-
թէնէ Հայոց[21]։ Զի յորժամ վաղճանեցաւ եպիսկոպոս Վրաց և
եկեալ նոցայ առ տէր Մովսէս կաթողիկոս, զի տացէ նոցայ եպիս-
կոպոս. և նայ ձեռնադրեց նոցայ զփակակալ եկեղեցոյն Կրիոն[22]
անուն, որ էր ազգաւ Վրացի, զնայ ձեռնադրեց կաթողիկոս Վրաց
և հաւատաց, թէ պահէ զսէր և զմիաբանութիւն սրբոյն Գրիգորի,
զի մինչ ի յայն ի Հայոց ունէին Վրացիքն զձեռնադրութիւնն։
Այլ Կի || րիոն յետ մահուան Մովսիսի ի բաց եկաց յուղեղ 39 ա
հաւատոյն և զՔաղկեդոնին խոստովանեցաւ, զոր յառաջ խմորեալ
էր և իբրև զկայծ ընդ յարդիւ թագուցեալ և ոչ իշխէր յայտնել
ի կենդանութեանն Մովսիսի[24]։ Քանզի ի տղայութեանն գնացեալ
էր սայ ի Կողոնիոյ[25] գաւառէ ի գեղէն Նիկոյպաւլիս[26], յեզր Գայլ
գետոյ և ապայ եկն առ տէր Մովսէս և կացոյց զնայ վանաց

բաց զքրիստոնէութիւն, այլ կամեցաւ ու-սանել զինչ է հրէութիւնն։ Եւ յորժամ տե-ղեկացաւ յանգոսնաց և զայն և սկսաւ յեն-քենէ ասել չարմտացածին նոր հաւաս և երթեալ ի Մաքայ քարոզաց ըստ իւր կա-մացն։

Ի Թուին[23] ԿԲ (613) բաժանեցան Վրա-ցիքն ի միայրանութենէն Հայոց։ Զի յոր-ժամ վազճանեցաւ եպիսկոպոսն Վրաց և նոցա եկեալ առ աէր Մովսէս կաթողիկոսն, 23Դա զի տացէ նոցա եպիսկոպոս․ || և նայ ձեռնայդրաց նոցա զփակայկալն եկեղեցոյն Կիրիոն անունն, որ էր ազգաւ ի Վրաց, ի գեղջէ Սկուտրի. և գիտէր գիր Հայոցս և Վրացիս զնա ձեռնադրաց կաթողիկոս Վրաց, և հաւատարիմ, թէ պահէ զսէր և զմիայրա-նութիւն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին. զի մինչ ցայն ի Հայոց ունէին Վրացիք զձեռնադրութիւնն։ Այլ Կիրիոն յետ մահ-ուանն Մովսէսի ի բաց եկաց ուղեղ հաւա-տոյն և զքաղկէդոնին խոստովանեցաւ, զոր յառաջ խմորեալ էր և իբրև զկայծ ընդ[յ]ար-թիւ թաքուցեալ և ոչ իշխէր յայտնել ի կենդանութեանն Մովսէսի։ Քանզի ի տղա-յութեան գնացեալ էր սա ի Կողունիայ գա-ւառի ի գեօղն Նիկայպօլիս, յեզրն Գա[յ]լ գետոյ և ուսաւ անդ Ցոյն դպրութիւն. ԺԵ (15) ամ կացեալ անդ և ապայ եկն առ տէր Մովսէս և կացոյց զնա վանաց էրէց սրբոյ

Ի Թվին ԿԲ (613) բաժանեցան Վրա-ցիքն ի միաբանութենէն Հայոց։ զի ՅԺէ (317) միաբան էին կացեալք։

2 ըսկսաւ, առնել փխ. ասել։ 3 քարոզեաց։ 4 բաժանեցան։ 5 վախճանեցաւ, եպիս-կոպոսն։ 6 կաթողիկոս հայոց։ 7 ձեռնադրեաց։ 8 է փխ. էր։ 9 եթէ փխ. թէ։ 10 Վրացիքս 11 Կրիոն, Մովսեսի։ 12 հաւատոցն։ 13 զկայծ, յարդի, թաքուցեալ։ 14 Մովսեսի։ 15 գեղ-ջէն ի գեղն, Նիկոյպօլիս։ 16 ապա եկեալ։

էրէց սրբոյ Կաթողիկէին և քորեպիսկոպոս Արարատեան գաւառին ամս Ե (5)։ Եւ յորժամ ձեռնադրեաց զնայ առաջնորդ Վրաց, եկն առ նայ Խուժիկ մի|նստորական, որ կոչի Կիս, այսինքն խստութիւն, որպէս և եղև իսկ։ Եւ էր սայ ի Կողոնիոյ գեղջէն Ջուտառի[27], մաւտ ի Նիկոյպաւլիս, և էր ուսումնակից Կիրիոնի և աղանդակիցք միմեանց։ Եւ Կիրիոն ձեռնադրեաց զնայ եպիսկոպոս, և եղև նմայ կորու[ս]տ և աշխ || արհին իւրոյ[28], 39 բ Եւ տէր Մով[ս]էս կալեալ զկաթողիկոսութիւն ամս Լ (30). եկաց տեղապահ զհետ նորայ Վրթանէս Քերթող։ Յաւուրս սորայ տեսեալ զթիւրութիւնն Կիրիոնի, Մովսէս Ցուրտաւայ եպիսկոպոսն, որ ա[յ]ժմ ասի Գանծակ[29], աղդ առնէ Վրթանիսի։ Իսկ նայ բազում անգամ գրեց առ Կիրիոն և ոչ լուաւ նմայ, այլ հալածեաց զՄովսէս եպիսկոպոս։ Եւ իբրև յաջորդեաց զկաթուղիկոսութիւնն տէր Աբրահամ և նայ գրեաց երկիցս և երիցս անդամ առ Կիրիոն պատճառս դնէր սուտ լինել զՄովսէս եպիսկոպոս։ Իսկ իբրև ասացաւ ժողով քննութեան լինել վասն այսորիկ յա[յ]տնապէս խոստովանեցաւ Կիրիոն զքաղկեդոնին։ Յայնժամ գրեաց շրջաբերական թուխտս տէր Աբրահամ ի վիճակս իւր ի

կաթողիկէին և քորեպիսկոպոս Այրայր || ա-
233բ տայն գաւառին ամս Ե (5)։ Եւ յոր-
ժամ ձեռնադրաց զնա առաջնորդ Վրաց,
եկն առ նա Խուժիկ մի նստորական, որ
կոչի Կիս, այսինքն խստութիւն, որպէս և
եղև իսկ։ Եւ էր սա ի Կողոնիոյ[10] ի գեղջէն
Ջուսառիիմոյ, մօտ է ի Նիկիոյպօլիս, և
էր ուսումնակից Կիրիոնի և աղանդակիցք
էին միմեանց։ Եւ Կիրիոն ձեռնադրաց զնայ
եպիոկոպոս. և եղև նմայ կորուստ և աշ-
խարհին իւրոյ։ Եւ տէր Մովսէս կալեալ
զկաթողիկոս Լ (30) ամ. եկաց տեղապահ
զյետ նորա Վրթանէս Քերթողն։ Յաւուր
սոցա տեսեալ զթիւրութիւնն Կիրիոնի,
Մովսէս Ցուրտաւայ եպիսկոպոսն, որ այժմ
ասի Գանձակ, ազդ առնէ Վրթանիսի։ Իսկ
նայ բազում անգամ գրաց առ Կիրիոն և
ոչ լուաւ նմայ, այլև հալածաց զՄովսէս ե-
պիսկոպոսն։ Եւ իբրև յաջորդաց զկաթողի-
կոսութիւնն տէր Աբրահամ և նայ գրեաց
երկիցս և երիցս անգամ առ Կիրիոն պատ-
234ա ճառս դնէր սուտ || լինել զՄովսէս ե-
պիսկոպոս։ Իսկ իբրև ասացաւ ժողով քըն-
նութեամբ լինել վասն այսորիկ յայտնապէս
խոստովանեցաւ Կիրիոն զքաղկէդոնին։
Յայնժամ գրեաց շրջաբերական թուխթս
տէր Աբրահամ ի վիճակս ամենայն ի բաց

Ի ԿԹ (620) ես[պ]ան Հերակլ զԽոսրով
Թագաւորն Պարսից։
ՀԳ (624) Արճէշ առաւ։

3 նա, նեստորական։ 4 այսինքն է։ 5 մօտ, Նիկոյպօլիս։ 8 զկաթողիկոսութիւնն։ 11 Գանձակ, ազատ փխ. ազդ, 12 Կրիոն, լուաւ նմա։ 15 Կրիոն, 16 քննութիւն։

բայց կալ ի հաղորդութենէն Վրաց և յայնմհետէ բարձաւ ձեռ-
նադրութիւնն Հայոց ի Վրաց[31]։
Ի թվին ՁԵ (636) էր կաթ ‖ ողիկոս Հայոց Եզր։ Գայ Հե- 40 ա
րակլ կա[յ]սր Յունաց յարևելս ի վերա Պարսից և յաղթեալ նոցայ
դարձուցանէ զխաչն փրկական, զոր Խոռնիայն[32] զաւրավարն
Պարսից ի գերելն զԵրուսաղէմ տարաւ զսուրբ խաչն ի Պարսիկս,
զոր առեալ Հերակլ և տանի կանգնէ ի տեղի իւր։ Բայց ի դառ-
նալն գայ Հերակլ ի Կայնոյ քաղաք և արարեալ անդ ժողով,
կոչէ ի ժողովն զԵզր կաթողիկոս. և նայ, զի տգէտ էր, հաւանե-
ցաւ Քաղկեդոնի ժողովոյն, զի ոչ տարաւ ընդ իւր զՅոհան վար-
դապետ Մա[յ]րայվանեցին, որ տեղեակ էր աստուածային գրոց։ Եւ
եկեալ յետոյ յանդիմանեաց դԵզր, «Թէ ընդէ՞ր տգիտաբար հա-
ւանեալ եղեր և լուծեր զբարիոք կարգաւորութիւնն, որ մինչև
ցայսաւր ի սուրբ Գրիգորէ պահեալ էր յազգս Հայոց»։ Իսկ նայ
ոչ հաւանեցաւ, այլ հալածեաց զսուրբն, Մայրագումարեցի կո-
չելով։ Վասն զի նայ ասաց. «Ցիրաւ ‖ ի կոչեցար Եզր, զի յեզր 40 բ
ելար ի հաւատոյս[33]»։ Եւ զի հաւանեցաւ Եզր կաթողիկոս կայսեր
ետ նմա զաղտք և զերեք մասն Կողբայ գին հաւատոյն։ Եւ Զ (6)

կալ հաղորդութենէն Վրաց և յայնմ յետէ բարձաւ ձեռնադրութիւնն Հայոց ի Վրաց։

Ի թուին ՁԵ (636), որ էր կաթօղիկոսն Հայոց Եզր, և Յերակլ էր կայսր Յոյնաց, դայ յարևելս ի վերայ Պարսից և յաղթեալ նոցա դարձուցանէր սուրբ խաչն փրկական, զոր Խոռիան զօրավարն Պարսից ի գերելն զԵրուսաղեմ տանի զսուրբ խաչն ի Պարսիկս, զոր առեալ Յերակլ և տանի յԵրուսաղէմ և կանկնէ ի տեղի իւր։ Բայց ի դառնեալն գայ Յերակլ Ի Կարնոյ քաղաք և արարեալ անգ ժողով, կոչէ ի ժողովն զԵզր կաթօղիկոսն. և նայ, զի աղէտ էր, հաւանեցաւ Քաղքէդոնի ժողովոյն, զի ոչ տարաւ ընդ իւր զՅոհան վորդապեան Մայրավանացի, որոյ տեղակ էր աստուածային 234ը ‖ գրոցն ամենայն։ Եւ եկեալ յետու յանդիմանաց զԵզր, թէ «Ընդէ՞ր ագիտաբար հաւանեալ եղեր և լուծեր բարիոք արդաւորութիւնն, որ մինչև ցայսաւր ի սուրբ Գրիգորէ պահեալ էր յազգս Հայոց»։ Իսկ նայ ոչ հաւանեցաւ, այլ հալածաց զսուրբսն, Մարայդունեցի կոչելով զնա։ Վասն զի ասաց սուրբն. «Ցիրաւի կոչեցար Եզր, զի յեզր ելար ուղղաքառ հաւատոյս մերոյ»։ Եւ զի հաւանեցաւ Եզր կաթողիկոսն կայսեր ետ նմայ զԱղբաք[36] և Գ (3) մասն Կողբայ ի գին հաւատոյն։ Եւ վեց

Ի Թվին ՁԵ (636) Հերակլ կայսր գնաց յարևելս և յաղթեաց Պարսից և դարձոյց զսուրբ խաչն ի գերութենէն. և գայ ի Կարնո քաղաք և առնէ ժողովք։ Եւ Եզր կաթողիկոսն Հայոց, քանզի տգետ էր, հաւանեցաւ Քաղկեդոնի ժողովունս

Ի ՁԳ (635) Յարաբիու կռիւն[34]. և Թէոդորոս իշխան Հայոց Նստօ[35]։

Ի Թվին ճԺ (661) երևեցաւ խաչն ի Վարագ ի փառս Քրիստոսի։

1 բաց, հաղորդութենէ։ 2 ձեռնադրութիւնն բարձաւ Վրաց ի Հայոց։ 3 Հերակ։ 5 զօրավարն։ 7 Հերակլի։ 8 Կարնոյ, կոչէ անդ։ 9 կաթուղիկոսն։ 12 յետոյ եկեալ։ 13 զբարեոք, և փխ. որ։ 14 ցայսօր։ 17 կայսերն։ 18 զաղտք չիք։

կաթողիկոս կացին Քաղկեդոնի ուսմամբն մինչև ի տէր Յոհաննէս Աւձնեցին[37], .

Ի թվին ՃԿԹ (720) Սուլիման, Իսմայելացոցն իշխան, զԴարպանդն էառ և հրամայեաց քակել զպարիսպն և մինչդեռ քակէին գտին քար մի, յորում դրեալ էր. «Ես՝ Մարկիոն կայսր շինեցի զքաղաք աշտարակս զայս յիմ գանձուց, ի վերջին աւուրս քակեսցի սայ յորդոցն Իսմայելի և յիւրեանց դանծուց շինեսցի»։ Եւ իբրև տեսին զքարն, դադարեցին և վերստին շինելայ սկիզբն արարին[38]։

. Ի թվին ՃՀԵ (726) տէր Յոհաննէս կաթողիկոս ժողով առնէ ի Մանծկերտ, Հայաւք և Ասորաւք և զաղանդն Քաղկեդոնի բառնայ յազգէն Հայոց, որ սկսեալ էր ի Յեզրէ. և ՝նզ || ովեն զհերձուա- 41ա
ծողսն ամենայն և բարէկարգութեամբ բազմաւ զարդարէ զեկեղեցիս Հայոց[39],

Եւ ի դեկտեմբերի ԻԵ (25)-ն տաւնեցին Դաւթի և Յակոբայ, զոր այլազգերն ծնու[ն]դ առնեն։

Էր սայ այր[42] իմաստուն և սուրբ և գեղեցիկ տեսլեամբ. ի ներքոյ ագանէր այծենիս և ի վերո պճնազարդ պաճուճէր զանձն և ոսկի մանր աղացեալ փչէր ընդ ծաղկեալ ալաւք մորուսն, զոր

կաթողիկոս կացին Քաղկէդոնի ուսմամբ մինչև ի տէր Յոհաննէս Օձնեցին։

Ի Թուին ՃԿԹ (720) Սուլիման, Իսմայելացուցն իշխան[40], զԴարբանդն էառ և հրամայեաց քակել զպարիսպն և մինչ դեռ քակէին գտին քար մի, յորում գրեալ էր. «Ես՝ Մարկիանոս կայսր շինեցի զքաղաքս յաշտարակս զայս յիմ գանձուց, ի վերջին
235ա աւուրս քակեսցի սայ || յորդոցն Իսմայէլի ի յիւրեանց գանձուցն շինեսցի»։ Եւ իբրև տեսին զքարն, դադարեցան և վերստին շինելոյ սկիզբն արարին։

Ի Թուին[41] Հայոց ՃՀԵ (726) տէր Յոհաննէս կաթողիկոս Հայոց ժողով առնէին ի Մանծկերտ, Հայաւք և Ասորօք և զաղանդն քաղկէդոնի բառնայ յազգէն Հայոց, որ սկսեալ էր ի Յեզրա չարէ, և նզովեցին զհերձուածողքն ամենայն և բարէկարգաւորութեամբ բազմաւ զարդարէ զեկեղեցիս Հայոց։

Եւ դեկտեմբերի ԻԵ (25) տաւնեցին Դաւթի և Յակոբայ, զոր այլազգ ծնունդ առնեն։

Էր սայ այր իմաստուն և սուրբ և գեղեցիկ տեսլեամբ. ի ներքոյ հագանէր այծենիս և ի վերոյ պճնազարդ պաճուճէր զանձն և ոսկի մանրացեալ փչէր ընդ ծաղ-

Ի Թվին ՃՀԷ (728) Յոհաննէս Հայոց կաթողիկոսն ժողովք առնէ ի Մանած[կ]երտ և բառնա զաղգն Քաղ[կ]եդոն ի Հայոց։

---

2 Օձնեցին։ 3 Սուլիման Իսմայելացւոց իշխանն, զԴարպանդն։ 4 մինչդէռ։ 6 քաղաք։ 7 Իսմայէլի։ 8 զքար, վերըստին, ըսկիզբն։ 10 կաթուղիկոսն։ 11 Մանածկերտ, Հաօք, Ասորօք։ 15 աօնեցին, Դաւթայ։ 18 վերոյ։ 19 ծաղկեայլ.

լուեալ Աւմար, ամրապետն Պարսից, կոչէ առ ինքն, զարմացեալ ընդ գեղեցկութիւնսն, որ էր ի զարդարանսն և յոյժ պատուով մեծարէր զնայ և Է (7) անգամ արքունական զգեստիւք խիլայէ զնայ։ Եւ էառ նմայ հրա[մա]նական գիրս գրել երիս իրս՝ մին, զի մի ոք բռնադատեսցէ զքրիստոնէայս թողուլ զհաւատս. Բ, մի ինչ առնուլ յերիցանց և ի սարկաւագաց, այլ ազատ լիցին. Գ. ուր և լիցին քրիստոնէ ‖ այք համարձակ պաշտեսցեն զպաշտաւնս իւր- 41 բ եանց։ Եւ առեալ ի նմանէ բազում զաւրս հեծելոյ և զհետեւակս, որ տարածեալ էին յաշխարհս Հայոց և նոցայ փախուցեալ շտապով, թագեալ զգանձս իւրեանց, տարեալ ընդ իւրեանս զհանգամանս տեղոյն, զոր այժմ ի մերում ժամանակիս բազում գիրս բերեն ի Թագաւորութենէն և գտանեն գանձս թաղեալս[44]։

Ի թվին ՅԼԴ (885) թագաւորեաց Աշոտ Բագրատունի[45]։ Եւ լինի ի բառնալոյ թագաւորութենէն Արշակունեաց մինչև ի թագաւորութիւնն Բագրատայ ՆԼԴ (434)։[46] Այս Աշոտ Լ (30) ամ իշխանաց իշխան եկաց և Է (7)[47] ամ թագաւոր և փոխեցաւ ի Քրիստոս։

Ի թվին ՅԿԲ (913) Ուսուֆ անաւրէն ոստիկան սպանանէ

կեալ այլաւք մուրուսն։ Զոր լուեալ Օմար ամիրայպետն Պարսից, կոչէ առ ինքն, զարմացեալ ընդ գեղեցկութիւնն, որ էր ընդ զարդարանսն և յոյժ պատուով մեծարեաց 235ր զնա և Է (7) անգամ ար ‖ քունական զգեստիւք խըլաթէ զտէր Յովհաննէսն մեր։ Եւ էառ նմանէ հրամայական գիր գրել ի Սիս․․․ նախ՝ մի ոք բռնայզագեսցէ զքրիստոնեայս թողուլ զհաւատս իւր. երկրորդ մի ինչ առնուլ յերիցանց և ի սարկաւագաց, այլ ազատ լիցին. երրորդ՝ ուր և լիցին քրիստոնայք համարձակ պաշտեսցեն զպաշտաւնս իւրեանց։ Եւ առեալ ի նմանէ բազում զաւրս հեծելոց և զհետեւակս, որ տարածեալ էին աշխարհս Հայոց և նոցա փախուցեալ շտապով, թողեալ զանձս իւրեանց, տարեալ ընդ իւրեանս ղծած[կ]եալ [հ]անգամանս տեղոյն, զոր այժմ ի մերում ժամանակիս բազում գիրս բերեն ի թագաւորութենէն և գտանեն գանձս թաղեալ։

Ի թուին ԳՃԼԳ (884) թագաւորեաց Աշոտ Բագրատունի։ Եւ լինի թագաւորութեանն Արշակունեաց մինչև թագաւորութիւնն Բագրատայ ԳՃԼԳ (434)։ Այս Աշոտ Լ (30) ամ իշխանաց իշխան եկաց և Ե (5)՝ թագաւոր, փոխեցաւ ի Քրիստոս։

Ի թուին ԳՃԿԲ (913) Ուսուֆ անաւ- 236ա րէնն ‖ ոստիկան սպանանէ զՍմբատ

Ի թվին ՅԼԴ (885) թագաւորեաց Աշոտ Բագրատունի։

---

3 արքայական, զգեստիւք չիք։ 4 իրոյփխ.իրս, զի չիք։ 5 զքրիստոնայս։ 7 զպաշտօնս։ 8 զօրս հեծելոց։ 9 շուտով։ 10 բազում զանձս, յինքեանս փխ. ընդ իւրեանս։ 12 զանձս։ 14 ի (բառնալոյ) չիք, թագաւորութեան, թագաւորութիւն։ 16 առ փխ. ի։ 18 Իւսուֆ անօրէն ոստիկանն։

զՍմբատ Թագաւորն Հայոց ի Դվին և Թագաւորեցուցանէ զԳա-
գիկ ոՌ ի տանէ Արծրունեաց[48], զո ‖ րդի Դերենկանն, այր բարի 42 ա
աստուածասէր, որ էր քուեր որդի Թագաւորին Սմբատայ Բագ-
րատունոյ։ Սայ շինեաց զկզզին Ախթամար ի ծովուն Բզնունեաց,
քաղաք Թագաւորական և եկեղեցի հրաշագան։

Ի թվին ՆԻԵ (976) Թագաւորէ Սմբատ, որ և Նայ Տիեզերա-
կալ կոչեցաւ[49], Սայ շինեաց զմեծանիստ պարիսպն Անոյ և հիմ-
նարկեաց զԿաթուղիկէն։

Ի թվին ՆԼԸ (989) վախճանի Թագաւոր Սմբատ և Թագա-
ւորէ Գագիկ, եղբայր Նորայ[50]. և տան Նմայ ի կնութիւն զԿատ-
րամիտէ, դուստր Սահակայ Սիւնեաց Թագաւորին, որ կատարեաց
զսուրբ Կաթողիկէ Անոյ[51],

Ի թվին ՆԿէ (1018) զարթեաւ աստուածասաստ բարկու-
թիւն ի վերայ քրիստոնէից, զի եւ Թուրքն և յաւուրսն յայնոսիկ
եկին յաշխարհն Հայոց ի Վասպուրական գաւառին կոտորէին։ Եւ
իբրև լուաւ Սինայքերիմ զայլազգեացն յոյժ վիր ‖ աւորեալ լինէր 42 բ
և քննեալ զգիրս վարդապետաց իմացաւ զկորուստ երկրի, զի
գրեալ էր, թէ ի ժամանակին յայնմիկ փախիցեն յարևելից յա-
րե[ւ]մուտս, ի հիւսիւսոյ ի հարաւ և հանգիստ մի գտցեն։ Ցայն-

Թագաւորն Հայոց ի Դըւին և Թագաւորե-
ցուցանէ զԳագիկ ոՌ ի տանէ Արծրունեաց,
զորդի Դերենկոնն, այր բարի և աստուա-
ծասէր, որ էր քուեր որդի Թագաւորին
Սմբատայ Բագրատունոյ։ Սայ շինեաց զկըզ-
զին Աղխթամարայ ի ծովյոն Բզնունեաց, քա-
ղաք Թագաւորական և եկեղեցի հրաշագան։

Ի Թուին ԴՃԻԵ (976) Թագաւորէ Սըմ-
բատ, որ և Նայ Տիեզերակալ կոչեցաւ։ Սայ
շինաց զմեծհանիս[ա] զպարիսպն Անոյ և
հիՌաքկեաց զԿաթողիկէն։

Ի Թուին ԴՃԼԸ (989) վաղճանի Թագա-
ւորն Սմբատ և Թագաւորէ[2] Դագիկ, եղ-
բայր նորա. և տան Նմայ ի կնութիւն
զԿատրամիտէ, դուստր Սահակայ Սիւնաց
Թագաւորին, որ կատարաց զսուրբ Կաթո-
ղիկէն Ցանոյ։

Ի Թուին ԴՃԿէ (1018) զարթաւ աս-
տուածասաստ բարկութիւն ի վերայ քրիս-
տոնէից, զի եւ Թուրքն և յաւուրսն յայնո-
սիկ եկին յաշխարհն Հայոց ի Վասպուրա-
կան գաւառին կոտորէին։

236բ Եւ իբրև լուաւ Սինէքարիմ ‖ զայլ-
ազգացն յոյժ վիրաւորեալ լինէր և քննէր
զգիրս վարդապետաց, իմացաւ զկորուստ
երկրին, զի գրեալ էր, թէ ի ժամանակին
այնմիկ փախիցեն յարևելից յարեմուտս, ի
հիւսուսոյ ի հարաւ և հանգիստ մի գտցեն։

Ի Թվին ՆԾԵ (1006) ոչ վառեցօ լոյսն
յՏրուսաղէմ յօուր շաբաթուն, ‖ այլ ի 171ա
կիրակի Թ (9) ժաՌ և պատճառն այն է՝
ազդն Ֆռանկաց, զի զկանայս եղին սպա-

---

2 որդի։ 3 քւեր, Սմ[բ]ատայ Թագաւորի։ 6 Սմպատ։ 7 մեծանիստ։ 9 Թագաւորն Սմպատ։ 12 Կաթուղիկէն, Անո։ 13 զարդեաւ, բարկութիւնն։ 15 կոտորին։ 16 Սինաքերիմ զայլազգացն։ 19 հիւսուսոյ։

ժամ Սէնաքէրիմ տայր զամենայն աշխարհն Վասփուրական ի Վասիլն՝ ՀԲ (72) թիմափերթ․ ՏՆ (4400) դեղս, բաց ի վանէրուն՝ Ջ (900) վանք։ Եւ էին սորայ որդիք Ե (5)՝ Դաւիթ, Ատոմ, Կոստանդին, Վէստ, Ապուսահլ[53]։]Եւ զգեղեցիկ որդին իւր զԴաւիթ առաքեաց ի Կոստանդինոյպաւլիս Ռ (1000) ազատորդով և զտէր Եղիշէ լուսատեսակն Հ (70) կրաւնաւորաւք թագաւորական փառաւք՝ Յ (300) ջորի արծաթի պաղանով առաջի և այլ բազում զարդիւք։ Եւ Վասիլն տարաւ ի սուրբ Սոփի և արար որդէգիր և ետ զՍեբաստիայ փոխան աշխար ‖ հին Հայոց, բայց ի Հոռոմ 43 ա վաներոյն։ Եւ դարձաւ Դաւիթ։ Եւ եկն Սենաքերիմ ազգաւ և զաւրաւք իւրովք և իշխանաւք ի Սեբաստիայ և անտէր մնաց աշխարհն Հայոց և որք[54]։

Ի թվին ՆՂԴ (1045) եղև շարժ սաստիկ ի վերայ արարածոց և ընկղմեցաւ Եղնկայն։ Եւ շարժէր յամենայն աւր։ Եւ զամսոնային ժամանակն խաւար և մութն լինէր և արեգակն և լուսին ի դոյն արեան երևէին[55]։

Ի թվին ՆՀԸ (1029) եղև ահաւոր նշան ի Ե (5) հոկտեմբերի, պատառեցաւ հաստատութիւնդ և հերձաւ երկինքն յարևելից մինչև ի մուտս. և լոյսն հոսէր յերկիր, և եղև ահաւոր դոչիւն և խաւար, երևէին աստեղք, որ և պատմեաց Կողէռն, թէ լցաւ հազար ամ կապանաց սատանայի ի մկրտութենէն Քրիս-

Ցայնժամ Սինէքարիմ տայր զամենայն աշխարհն Վասպուրականայ ի Վասիլն ՀԲ (72) թեմբերթ, չորս հազար ԴԾ (400) գ[ե]օղս, բայց ի վանէրոյն՝ ԹԾ (900) վանք։ Եւ զգեղեցիկ որդին իւր զԴաւիթ առաքաց ի Կոստանդնուպաւլիս հազար ազատորդով և զաէր Եղեշէ լուսատեսակն Հ (70) կրաւնաւորօք թագաւորական փառաւք՝ ԳԾ (300) ջորի արծաթի պաղանով առաջի և այլ բազում զարդիւք։ Եւ Վասիլն տարաւ ի սուրբ Սոփի և արար որդէգիր և ետ զՍեփաստիայ փոխան աշխարհին Հայոց, բաց ի Հոռոմ վանէրոյն։ Եւ դարձցաւ Դաւիթ։ Եւ եկն Սինէքարիմ բազում զաւրօք և իշխանօք իւրովք ի Սեբաստ և անաէր մնաց աշխարհն Հայոց և որք։

237ա Ի թուին ԴԾՀԸ (1029) եղև նշան ահաւոր հոկտեմբեր Ե (5), պատառեցաւ հաստատութիւն երկրի և հերձաւ յերկինքն յարևելից մինչև յարեմուտս. և լուսն հոսէր երկիր, և եղև ահաւոր կոչիւն և խաւար, երևէին աստեղք, որ և պատմեաց Կոդեռ վարդապետն, թէ լցաւ Ռ (1000) ամ կապանացն սատանայի ի մկրտութենէն սաւոր և լուսաւոր սուրբ դերեզմանին Քրիստոսի։

Ի սոյն ամի Ժ (10) ազգ ի Հոռմանց

---

1 Սինէքերիմ, Վասպուրական։ 2 ի Վասիլն չիք, թեմափէրթ։ 3 Ե (5) չիք։ 4—5 առաքեաց զԴաւիթ։ 5 ազատորդովք։ 6 կրօնաւորօք, փառօք։ 7 պաղանօք։ 9 զՍեփաստիայ։ 10 ի Սինեքերիմ։ 11 զօրօք, իշխանօք, Սեփաստիայ։ 14 զամենայն օր։ 17 հոկտեմբերի Ե (5)։ 20 և (խաւար) չիք։

տոսի, զի Թիւս Հայոց է ՆՀԸ (478) և ՇԾԲ (552) յառաջ՝ լինի
Ռ և Լ (1030), զԼ (30) տուր յառաջ քան զմկրտութիւնն ‖ և զՌ 43 բ
(1000)-ն անտի յառաջ[56]։

Ի թվին ՆՂԳ (1044) մեռաւ Թագաւորն Յովանէս, որ յԱնի,
և Աշոտ եղբար իւր, և Թագաւորեաց Գագիկ[57], որդի Աշոտոյ։ Եւ զի
Թագաւորն Յովանէս անդարձ գրով Վասլի Թագաւորի էր տուեալ
զամենայն կալուած[58] Թագաւորութեան իւրոյ, վասն որոյ Թա-
գաւորն Գագիկ ոչ գտաւ հանգիստ ի Թագաւորելն իւրում, զի
Թագաւորն Հոռոմ Տուկիծն[59] զամս Բ (2) անմարդի արար զեր-
կիրն Հայոց, վասն որո կոչեն զԹագաւոր Գագիկ ի Կոստանդի-
նոպաւլիս և տան, փոխանակ Անոյ և այլ կալուածոցն՝ զԿալաւն—
Պաղատն և զՊիզու[60], Քանզի Դաւիթ Կիւրապաղատն տուեալ ի
Հոռոմք զգաւառն Տայոց և զՈւխթիքն և զգաւառն Ապուհունեաց
և զՄանծկերտ քաղաքն իւր։ Զայսու ժամանակաւ Գրիգոր որդին
Վասակայ, Թոռն մեծին սրբոյն Գրիգորի և նայ տարեալ զբա-
նալիս բերդի ‖ն Բջնոյ դնէ առաջի արքայի, տան և նմայ, և 44 ա

Քրիստոսի, զի Թիւս Հայոց էր ԳԾՀԸ (478) և ԾԾԾԲ (552) յառաջ՝ լինի ՌԼ (1030) ամ, զերեսունն տուր յառաջ քան զմկրտութիւնն և հազարն լցաւ, որ արձակեցաւ սատանայ։

Ի Թուին ԳԾՂԴ (1045) եղև շարժ սաստիկ ի վերայ արարածոց և ընկրզմեցաւ Եզնկան և շարժէր ամենայն աւր և ամառնային ժամանակն մօտ լինէր, արեկազն և լուսինն ի գոյն արեան երևէին։

Ի Թուին ԳԾՂԳ (1044) մեռաւ Թագաւորն Յով[հաննէս], որ յԱնի, և Աշոտ եղբայր իւր, և Թագաւորեաց Գուգիկ, որդին Աշոտի. և զի Թագաւորն Յով[հաննէս], զի անգարձ գրով Վասլի Թագաւորն Հոռոմոց էր տուեալ զամենայն կալուած Թագաւո-237բ րութեան իւրոյ ‖ վասն[61] որոյ Թագաւորն Գագիկ ոչ գտաւ հանգիստ ի Թագաւորելն իւրում, զի Թագաւորն Հոռումայ Տուկիծն զամս Բ (2) անմարգիս արար գերկիրս Հայոց, վասն որոյ կոչեն զԹագաւորն Գագիկ ի Կոսաանգնուպաւլսէ և տան, փոխանակ Ցանոյ և այլ կալուածոցն, զԿալաւն — Պաղատն և զՊիզու։ Քանզի Դաւիթ Կուրապաղատն տուեալ ի Հռոմք զգաւառն [Տ]աւայոց և զՈւխթիքն և գաւառն Ապայհունաց և Մանծկերտ քաղաքն իւր։ Այսու ժամանակաւ Գրիգոր որդին Վասակայ Թոռն մեծին Գրիգորի և նայ տարեալ զբանալին բերթին Բջնոյ գնէ առաջի արքայի, տան և նմա, և առնու իւր երկիր ի

և յա[յ]լոցն ծռեցան ի Ջատկէն, բայց

1 և (ՇԾԲ) չիք։ 5 եղբայր, որդոյ։ 6 տուեալ։ 7 կալուած։ 9 Տուգիծ։ 10 Գակիկ, Կ. Պօլիս։ 11 կալուածոցն, զԿալօն։ 12 տուել։ 13 և զՈւխտիքն չիք, Ապահունեաց։ 15 Թոռն մեծին սրբոյն Գրիգորի չիք։ 16 տան և նմայ չիք։

առնու իւր երկիր ի Միջագետս, որպէս և Սենաքերիմ թագաւոր Վասպուրականի տար զամենայն աշխարհն իւր ի Վասիլն. այսպէս և թագաւորն Գագիկ՝ զԱնի. և այսպէս վերացան Բ (2) պսակքն ի փառաց՝ հայրապետութիւն և թագաւորութիւնն։ Եւ որպէս թագաւոր Կարուց Գագիկ տուեալ զհայրենիս իւր ի Յոյնսն, առնու զԾամընդայ[62] և զԼառիս[63] զԱմասիայ[64] և զԿոմանայ[65] և այլ ի գեղոյ Ճ (100). և այսպէս զրկեցաւ աշխարհս Հայոց ի բնիկ տերանց իւրեանց.

Ի թվին ՇԺԳ (1064) բարձան թագաւորքն Հայոց յԱնոյ[66], որ էր վերջին թագաւոր Յովանէս[67], որ և յետ ԻԳ (23) ամի մահու նորայ Ալփասլան, որ է հաւրեղբաւր որդի Տողրիլ սուլտանին և զաւրագլուխ զաւրաց նորայ, որ էառ ԻԴ (24) գաւառս. և զհետ մահու Տողրիլին եղև ինքն սուլտան և դարձեալ եկն[68] ՃՌ (100000)—աւ առ ‖ զԱխլքաղաք և զ[Ս]ամշոյտլէ[69] և 44բ զԱնի[70], Եւ Ռ (1000) այր զենու ի փոս մի և լուանայ յարիւնս նոցայ, զոր ասեն, թէ զոհ մեռելոց իւրոց արար զայն։

Ի թվին ՇԽԵ (1096) կատարեցաւ մարգարէութիւն տէր Ներսիսի և ելին ազգն Ֆռանգաց[71]. և այս էր պատճառ ելանելոյն, քանզի մինչ տիրէին Սկիւթացիքն Երուսաղէմի և առնուին վարձս

Միջագետս, որպէս և Սինէքարիմ թագաւոր Վասպուրականի տայր զամենայն յաշխարհն իւր ի Վասիլն. այսպէս և թագաւորն Գագիկ՝ զԱնի. և այսպէս վերացան Բ (2) պըսակ ի փառացն՝ զհայրապետութիւնն և զթագաւորութիւնն։ Եւ որպէս թագաւորն 238ա Կարուց Գագիկ տուեալ ‖ զհայրենիս իւր ի Յոյնս, առնու զըԾամընդայ և զԼառիս, զԱմասիայ և զԿոմանայ և այլ գեաւղս Ճ (100). և այսպէս զրկեցաւ զաշխարհս Հայոց ի բնիկ տիրանց իւրեանց։

Ի թուին ՇԺԳ (1064) բարձան թագաւորքն Հայոց յԱնոյ, որ էր վերջին թագաւորն Յովանէս, որ և յետոյ ԻԳ (23) ամի մահոյն նորա Ալփ Ասլան, որ էր հօրեղբօր որդի Թողրիլ սուլթանին և զօրագլուխ զօրաց նորա, որ էառ ԻԳ (24) գաւառս և զյետ մահու Տողրիլին եղև ինքն սուլթան և դարձեալ եկն ՃՌ (100000)-աւ էառ զԱխլքաղաք և զՍամշուլ[տ]է և զԱնի։ Եւ Ռ (1000) այր զենոյր ի փոս մի և լուանայր յարիւնս նոցա, զոր ասեն, թէ զոհ մեռելոց արար զայն։

Ի թուին ՇՃԽԵ (1096) կատարեցաւ մարգարէութիւնն տէր Ներսէսի և ելին ազգն Ֆռանգաց. և այս էր պատճառ ելանելոյն, քանզի մինչ տիրէին զՍկիւթացիքն Երուսաղէմի և առնուին վարձս մեռելոցն Հայք և Ասորիք ուղիղ Ֆացին։

Ի թվին ՇԺԳ (1064) բարձան թագաւորութիւնքն Հայոց յԱնոյ[72], որ էր վերջին թագաւորն Յովանէս։

Ի թվին ՇԽԵ (1090) ելին ազգն Ֆռանկաց առին զԵրուսաղէմ և զԱնթագիիա և զայլ ծովեզերի քաղաքսն և եդին իւրեանց թագաւոր։

---

1 իւր չիք, Սինաքերիմ։ 2 տայր։ 3 զՑանի, և (այսպէս) չիք։ 4] հայրապետութիւնն և թագաւորութիւն։ 5 թագաւորն, տուեալ։ 6 զԾամընգաւ։ 9 թագաւորն։ 11 հաւրեղբօր, Տաւղրիլ։ 12 զօրագլուխ զօրաց։ 14 էառ. փխ. առ։ 15 զՑանի։ 10 իւրոց չիք։ 18 Ֆռանկաց։

ի մտեւոցն՝ ի սուրբ գերեզմանն. դիպեցաւ կոմս Ֆռանգ ազգաւ, զի անչափ գանեցին զնայ մինչև խլեցաւ ակն նորայ, զոր առեալ պահէր և տարեալ ի Հռոմ ցուցանէր. և ի նախանձ շարժեալ ելանէին փառաւոր գլխաւորք, բազում զաւրաւք և եկեալ յաղթեն զԹլիճալան[73] սուլտանն Բ (2) անգամ, առին զՆիկիայ և ետուն յԱլէքսն, առին զԵրուսաղէմ և եդին թագաւոր,

Ի թվին ՇԾ (1101) ոչ վառեցաւ լոյսն յԵրուսաղէմ յաւուր շաբաթույ մինչ յաւուրս կիրակէին Թ (9) ժամն և զարմացաւ ամենայն երկիրն. և պատճառն էր ան‖ուղագործք Ֆռանգին, զի 45 ա
զկանայսն եդին ի սպասաւորութիւն աստուածընկալ սուրբ գերեզմանին[74]։

Ի թվին ՇԾԱ (1102) Ժ (10) ազգ քրիստոնէից թիւր Ջատիկ արարին, բայց ի Հայոց և Յասորոց։

Ի թվին ՇԾԱ (1102) Շահի Արմէն տիրեաց ի Պարս և այլ ԺԲ (12) քաղաքաց, կոչեցաւ Շահի Արմէն, որ ասի թագաւոր Հայոց։[76] Սալտուխն եղև փեսայ նորայ[77], և Ելտկուզն աթապակ Նարին[78], սոքայ երեքեան քրիստոնէսէր և աշխարհաշէն։

ի գերեզմանն. և զիպեցաւ կումս մի Ֆռանգ 238բ ‖ ազգաւ, զի այնչափ զանեցին զնա մինչև զուրս հոսաւ Բ (2) աչքն նորա, զոր առեալ կոմսն պահէր և տարեալ ի Հռոմ ցուցանէր. և ի նախանձ շարժէր ԸՃՌ (800000) զօրաւք, և գլխաւորք բազում և եկեալ լախթեն զՂլիճ Ասլան սուլթանն Բ (2) անգամ, առին զՆիկիայ և ետուն զՑալէքսն, առին զԱնդաք և զամենայն ծովեզերքն և առ զԵրուսաղէմ և եդին թագաւոր։

Ի թուին ՆՃԾ (1101) ոչ վառեցաւ լոյսն յԵրուսաղէմ յաւուր շաբաթու, այլ մինչ յաւուր կիրակէին իններորդ ժամուն և զարմացաւ ամենայն երկիրն. և պատճառն էր անուղղայ գործք Ֆռանգին, զի զկանայս եդին ի սպասաւորութիւն աստուածընկալ սուրբ գերեզմանին։

Ի թուին ՆՃԾԱ (1102) տասն ազգ քրիստոնէից թիւր Զատիկ արարին ի Ծառազարդարն, բաց ի Հայոց և Ասորոց։

Ի թուին ՆՃՁԱ (1132) Շահի-Արմէնն տիրաց ի Պարսս և այլ ԺԲ (12) քաղաքաց, կոչեցաւ Շահի-Արմէն, որ ասի թագաւոր 239ա Հայոց։ ‖ Եւ Սալտուխն եղև փեսայ նմայ. և եկ Ելտկուզ աթապակ նորին, սոքայ Գ (3)-ըն էին քրիստոնասէր և աշխարհաշէն։

Ի թվին ՇԿԹ (1110) Բ (2) որդիքն Խորազմ շահին նեղեալք ի Թաթարէն, եկեալ հանին զսուլտանն Խորասանայ զՃալալատինն յաշխարհէն իւրմէ։ Իսկ Ճալալատինն գա ՄՌ (200000) զօրաւք յաշխարհն Հայոց և առնու զԳանձակ և զաւրաւարն Իւանէ ելանէ ընդդէմ նոցա և յաղթի ի նոցանէ։ Եւ Ջալալատինն դառնա ի Թավրեզ և յետ տարո մի գա ի Գագ և ի Տփխիս, ի Գանձակ, ի Նախչուան և առնու զԽլաթ։ Եւ երթա ի վերա սուլթան Ցալատեն Հռոմաց և աւերէ զաւառս բազումս։ Իսկ սուլթան Ալատինն կոչեց աւգնութիւն ի զաւրացն Կիլիկէ և ի Ֆռանկաց և փախուցանէ զնայ մինչև ի Մուղան և անդ սպանաւ[75]։

Ի թվին ՇՂԱ (1142) Շահի-Ցարմէնն տիրէ Խլաթայ։

Ի թվին ՈԺ (1161) Մելիք Ֆախրաաինն ել։

---

1 Ֆռանկ։ 2 այնչափ, առեալ չիք։ 3 պահեալ, և (տարեալ) չիք, տանէր։ 4 գլխաւորքն, զօրօք, յաղթեցին։ 5 զԹլիճաւան, անկամ։ 8 շաբաթու։ 9 անուղաղնաց ֆռանկին։ 10 զկանայս։ 12 ի թվին չիք։ 14 ի Հայս ի Պարս։ 15 կոչեցաւ փխ. ասի։ 17 քրիստոնէսէրքն աշխարհաշէնք էին։

Ի թվին ՈԺԵ (1166) ահագին շարժ եղև և կործանեցաւ Եղնկայն։

Ի թվին ՈԻԵ (1176) Թագաւորն Երուսաղէմի Յ (300) ձիաւորով եհար զՍալահատինն ի դուռն Երուսաղէմի [զ]աւրութեամբ սուրբ խաչին, որ էր ՃԽՌ (140000) զաւրաւք, դի առնոյր զԵրուսաղէմ[80]։ ԿՌ (60000) ուղտ Ջրարեր էին զհետ նորա, յառաջ Ուսուփ էր անուն նորա։

Ի թվին ՈԼԶ (1187) վաճառականք Սալահատնին անցանէին ընդ Պաղևստինէ Ն (400) ուղտ կումաշս ազնիւս բարձել, իսկ կոմսն Տր‖ապաւլսի իմացոյց Թագաւորին Երուսաղէմի և առ ի 45բ նմանէ հրաման յաւարի առ[ն]ուլ։ Բազում անգամ խնդրեաց Սալահատինն և ոչ ետուն, վասն որոյ զայր[աց]եալ գայ ի վերա նորա։ Եւ ընդդէմ Թագաւորին Երուսաղէմի ԼԶՌ (36000)-աւ ի գաշտին Հերմոնի. և կոմսն Տրապաւլսի Նենգեաց գնայ և կացոյց ի յոլխտ մի անջրդի և սաստիկ հարուածաւք յաղթեցին Տաճիկք. և առին զամենայն քաղաքն ծովեզերին և զԵրուսաղէմ, բայց ոչ կոտորեաց սրով, այլ վաճառեաց զնոսայ՝ զարուն ի Ժ (10) դեկան և զէգն ի Ե (5), և եթող զնոսայ գնալ ուր և կամիցին։ Իսկ անաւրէն կոմսն, որ և միաբանեալ էր ընդ Սա[լա]հատնին, ի Սեհ[?]պ[81] ոատակեցաւ[82]։

Ի Թուին ՋՃԺԵ (1166) ահագին շարժ եղև և կործանեցաւ Եզնկան։

Ի Թուին ՋՃԽԵ (1196) Թագաւորն Երուսաղէմի ԳՃ (300) ձիաւորով էհար զՍալահադինն[79] ի դուռն Երուսաղէմի զաւրութեամբ սուրբ խաչին, որ ՃԽՌ (140000) զօրաւք եկեալ էր առնուլ զԵրուսաղէմ։ ԿՌ (60000) ուղա Ջրարեր էին զհեա նորայ, յառաջ Ուսուփ էր անուն նորա։

Ի Թուին ՋՃԼԶ (1187) վաճառականք Սալահադինին անցանէին ի Պաղեստինէ ԴՃ (400) ուղտք զումաշս ազնիւս բարձեալ, իսկ կումսն Տրապօլսի իմացուց Թագաւորին Երուսաղէմի և առ ի նմանէ հրաման յաւարի առնուլ։ Բազում անգամ խնդրաց տալ հրաման և ոչ ետուն, վասն իւրոյ զա[յ]րացեալ գոյ ի վերայ նորա։ Եւ ել ընդդէմ Թագաւորն Երուսաղէմի ԼԶՌ (36000)-աւ ի դաշտն Հերմոնի. և Տրապօլսի Նենգեաց զնա և կացոյց ի յոստ մի անջրդի 239բ և սաստիկ ‖ հարուածօք յհաղթեցին Տաճիկք և առին զքաղաք ծովեզերայսն և զԵրուսաղէմ, բայց ոչ կոտորաց սրով, այլ վաճառաց զնոսայ՝ զայրուսն Ժ (10) դայեկան և զէքսն Ե (5) դայեկան, և եթող զնոսայ գնալ ուր և կամեսցին։ Իսկ անօրէն կոմսն, որ միայբանեալ էր ընդ Սալահադինն, ի Սահարեա սատակեցաւ։

Թվին ՈԺԵ (1166) ահագին շարժ եղև և կործանեցօ Եզնկայն։

Ի ՈԻԵ (1176) Թագաւորն Երուսաղէմի Յ (300) ձիաւորօք յաղթեց Սալահատին ի դուռն Երուսաղէմի, զի ՃԻՌ (120000) զաւրօք եկեալ էր առնուլ զԵրուսաղէմ և ԿՌ (60000) ուղտոց ջուր բարձեալ էր, զի անջուր էր ճանապարհն։

Ի Թվին ՈԼԶ (1187) էառ Սալահատինն զԵրուսաղէմ։

---

4 զօրութեամբ։ 5 զաւրօք։ 9 ուղտս։ 10 Տրապօլսի։ 11 յաւարիս։ 14 Տրապօլսի։ 15 հարւածովք։ 18 զէկն։ 19 անօրէն։ 20 Սեհպս։

Ի թվին ՈԽԶ (1197) թագաւորեաց Լևոն այր քաջ, որ յազգէն էր Ռ[ո]ւբինեանց, ի Բագրատունի տոհմէ, յաշխարհն Կիլիկեցոց[83]: Եւ բերին նմայ թագ յԲ(2)-ց թագաւորաց՝ ի Ֆռան[գ] || աց և ի Հոռոմոց: 46 ա

Յաւուրս թագաւորութեանն[84] Լևոնի եկն յարևելս Բ (2) փառաւոր իշխանքն Զաքարէ և Իւանէ, որդիք Սարգսի բարեպաշտին և Իւանի որդոյ Վահրամայ, որդոյ Զաքարէի, որ ի Քուրդ ազգէ ի Գաբիրական խելէ[85], պատուեալք ի թագուհոյն ի Վրացի Թամարայ, որ էր դուստր Գէորգայ քաջի: Սոքայ քաջութեամբն իւրեանց թափեցին բազում բերդերս և գաւառս ի Թուրքաց՝ ի թվին ՈԽ (1191) առին զերկիրն Խլաթայ[86], ի թվին ՈԽԵ (1196) առին զԱնբերդ, ՈԽԸ (1199)՝ զԱնի, ՈԾ (1201)՝ զԲջնի, ՈԾԲ (1203)՝ զԴվին, ՈԾԷ (1208)՝ զԿարս[87] և զայլ բազում տեղիս: Բայց Իւանէ խաբել ի թագուհուն Թամար[այ] եղև Վրացի և այնյաջող եղել ըմբռնեցաւ գերի ի Խլաթ: Եւ եղբաւրն Զաքարէ արիական անուամբն ազատեցաւ, տուեալ զդուստր իւր ի կնութիւն Աշրաֆին, տեառն Խլաթայ: Իսկ Զաքա || րէ եկաց հաստատուն ի հաւատն[88]: 47 բ

Ի թվին ՌԿԱ (1212) վախճանի Զաքարէ ուղափառ հաւատով և թաղի ի Սանահին և մնաց տղա մի Է (7) ամաց[89] Շահնշահ

Ի թուին ՋԾԽԶ (1107) թագաւորեաց Լևոն այր քաչ, որ յազգէն էր Ռուբինիեանց, ի Բագրատունի տոհմէ, յաշխարհն Կիլիկեցւոց: Եւ բերին նմա թագ Բ (2) թագաւորացն՝ ի Ֆռանգաց[3] և ի Հոռոմոց: Յաւուրս թագաւորութեան Լևոնի եկն յարևելս Բ (2) փառաւոր իշխանքն Զաքարէ և Իւանէ, որդիք Սարգըսին բարէպաշտին և Իւանի որդոյ Վահրամայ, որդոյ Զաք[ար]էի, որ ի Քուրդ ազգէ ի Դաբիրական խելէն, պատուեալք ի թագուհոյն ի Վրաց ի Թամարայ, որ էր զուստր Գէորգա քաջին: Սոքայ քաջութեամբ իւրեանց թափեցին բազում 240ա բերթ ի Թուրքաց՝ || ի թուին ՋԾԽ (1191) առին զԽլաթայ երկիրն, ՋԾԽԵ (1106)՝ զԱնբերթ, ՋԾԽԸ (1109)՝ զԱնի, ՋԾԾԲ (1203)՝ զԴուին, ՋԾԾԷ (1208)՝ զԿարս և զայլ բազում տեղիս: Բայց Իւանէ Թամարայ խաբեալ ի թագուհոյն և եղև Վրացի և անյաջող եղեալ ըմբռնեցաւ գերի Խլաթ: Եւ եղբաւրն Զաքարէ արիական անուամբ ազմկաւ տուեալ զզուստր իւր ի կնութեան Աշրաֆին, տեառն Խլաթայ, վասն այնորիկ Զաքարէ եկաց հաստատուն ի հաւատն իւր:

Ի թուին ՋԾԿԱ (1212) վաղճանի Զաքարէ ուզզափառ հաւատով և թաղի ի Սանահինն և մնաց տղայ մի Ե (5)-ամեայ Շա-

Ի ՈԽԶ (1197) թագաւորեաց Լևոն յազգէն Ըռոբենեանց: Ի սորա աւուրքն էին Բ (2) փառօոր իշխանք՝ Զաքարէ և Իվանե յարևելք:

Ի ՈԿԱ (1212) մեռաւ Զաքարէ ‖ 171բ և թաղեցաւ ի Սանահին:

---

3 Ֆռանկաց: Ե յաւուրն:

անուն, որ և զնայ դարձոյց ի հաւատն Քաղկեդոնի Խոշաքն կին Իւանէի[90]։

Ի թվին ՈԿԹ (1220) ելանէ Թաթարն ի Չին և ի Մչին աշխարհէն և դայ յերկիրն Գուդարացոց, առ դաշտայվայրաւքն ի կողմանց Աղ[ու]անից իբրև ԻՌ (20000) և բազում կոտորած արարեալ հասին մինչև ի Տփխիս և փութով դարձան զորոց դհետմտեալ Լաշա թագաւոր Վրաց։ Լաշայ և Իւանէ պատերազմել ընդ Թաթարին. իսկ նոքայ ամենայն տամբն իւրեանց կամեցան անցանել ընդ դուռն Դարբանդին յաշխարհն [իւր]եանց. և

հրնշահ անունն, որ և զնա դարձուց ի հաւատն Քաղկեդոնի, Խոշաքն կին Իւանէի։

Ի թուին ՉԾԿԹ (1220) ելանէ Թաթարն ի Չին ու Մաչին աշխարհէն և [դայ] յերկիրն Գուդարացուց, առ դաշտավարաւքն ի կողմանցն Աղուանից իբրև քսան Ռ (1000)-աւ և բազում կոտորած արարեալ հասին 240ը մինչև ի Տպխիս և փո[ւ]տով դարձան, ‖ զորոց ի յետմտեալ Լաշա թագաւորն Վրաց և մեծ զօրապետն Իւանէ և հասանի առ գետովն Կոսմանայ[91] և յաղթի ի թագաւորէն և լինի փախըստական։ Եւ տպա դարձան, ժողով արարին, թագաւորն Վրաց Լաշայ և Իւանէ պատերազմել ընդ Թաթարին. իսկ նոքայ ամենայն տամբն իւրեանց կամեցան անցանել ընդ դուռն Դարբանդին աշխարհին իւրեանց և զօրքն Տաճկաց որ ի Դարբանդն էին ոչ ետուն մուտ. և նոքայ հատեալ զլեառն Կաւկաս ընդ անանց տեղիս գնացին, որոց էր գլխաւոր Սարաթայ բահադուր։ Եւ զկնի աւուրց զօրք ելեն ի Հոնաց, զոր Ղփչաղն կոչեն խնդրեցին տեղի թագաւորէն Վրաց, զի ծառայեսցեն նոցա և ոչ ետուն։ Իսկ բնակիչքն Գանձակայ, որ նեղեալ էին Վրաց, ետուն տեղի և եղեն նոցա աւգնական։ Իսկ Իւանէ զօրաժողով արարեալ դիմաց ի վերայ նոցայ հպարտութեամբ. և ելին Ղփչախքն և ի բերան սրոյ 241ա արկին զնոսա և ‖ յաղթեցին և իբրև զանասունս յառաջի արեալ վարէին, տանջէին և նտխատէին և Պարսիկքն գանեալ անհնարին նեղութեամբ կեղ[եք]էին զնոսա։ Բա[յ]ց ի միւս ամին զօրաժողով եղեալ, Իւանէ սրոյ ճարակ արարեալ զխուժադուժսն և դերէ զմանկունս նոցա[92]։

Ի թուին ՉԾՀԱ (1222) կամեցաւ Թաթարն զառնալ աշխարհն Վրաց և Հայոց և զի կազմէին զօրք Հայոց և Վրաց ոչ իշխեցին[93]։

Ի թուին ՉԾՀԴ (1225) երկու որդի Խորազմ շահին պարտեալ և նեղեալ ի Թաթարէն, և ի նեղ արկեալ զսուլթանն Խորասանայ զՋալալն։ Իսկ նա եկեալ առնու զԳան-

Ի ՈԿԴ (1215) ելանէ Չընկզ խանն անհուն զաւրօք և առնու զԳանձակ և կոտորե անխնայ։

զաւրք Տաճ[կ]անց որ ի Դարբանդն [էին], ոչ ետուն մուտ. և նոքայ
հատեալ զլեռն Կոտաս ընդ անանց տեղիս գնացին, որոց էր
գլխաւոր Սարաթայ պահատուր[94]...

... [Գեր]եզմանէն[95] ետ այրել և ի տեղոջն չուն զենել, վասն 1 ա
զի յոլովք գնային յուխտ ի գերեզման նորա, զոր պատեց
Աստուած ինչմամբ լուսոյ գերեզման նորա. նայ ոչ կարաց տա-
նել զպատիւ հայադաւան քահանայիցն։ Իսկ սուլտանն դառնայ
ի Թավրէ[զ]։ Զկնի տարո մի գայ ի Գագ[97] և ի Տփխի[ս] և զքրիս-
տոնայքն զոր կոտորեաց և զոր ի հաւատոց[98] հանէին։ Զնոյն
ի Գանձակ և ի Նախչւան առնէին։ Եւ ապայ երթայ ի վերայ
Աւատին[99] սուլտանին Հոռոմոց աւերէ զբազում գաւառս։ Իսկ
սուլտանն փախուցանէ զնայ և նայ գնայ ի Մուղան։ Ալատինն
և Աշրափն[100] և Քէմիլ[101], եղբայր իւր, կոչեն յաւգնութիւն ի զօ-
րուն Հայոց և ի Կիլիկեայ և ի Ֆռանկաց. և փախուցանէն զն[ա]յ
մինչև ի Մուղան. և Թաթարն փախուցանէ զնայ մինչև յԱմիթ
և ոմանք ասեն սպանել ի Թաթարէն, և այլք, թէ հետիոտս [փա]գ-
չէր և ճանաչեալ զնայ ոՊ եսպան. և խնդր || եցաւ վրեժ արէան 1 բ
մանկանց անմեղաց[102]։

ձակ և ժողովէ զզօրսն ԲՃՌ (200000). զայ
աշխարհն Հայոց, և զօրավարն Վրաց Իւանէ
զաւրայժողով եղեալ ելանէ ի պատերազմ։
Եւ աստուածասաստ բարկութիւն եղեալ ի
վերայ Իւանէի յաղթուի նա մերձ ի դեւ-
ղայքաղաքն Գառնի. և աւելի մասն վիժալ
241բ հոսին ընդ խրամս խորաձորին || և եղե
այս վասն չարացն Իւանէի, զոր խորհեցաւ,
զի յորժամ հախթեսցէ զնոսա զՀայք ի կրօնս
Վրաց զարձցուցանէ[96]։ Եւ դարձեալ արար
նոր չարիս, զի էրէց մի սուրբ հանեալ ի
գերեզմանէն և ետ այրել և ի տեղոջն շուն
զենել, վասն զի յոլովք գնային յուխտ ի
գերեզմանն նորա, զոր պատուաց Աստուած
ինչմամբ լոյսոյ զգերեզման նորա և նայ ոչ
կարաց տանել զպատիւ հայայդաւան քա-
հայնային։ Իսկ սուլթանն դառնայ ի Գահ-
վրէժ և զկնի տարոյ միոյ գայ ի Գագ և ի
Տփխիս և զքրիստոնայքն[103] զոր կոտորաց
և զոր ի հաւատոց հանէին։ Զնայն և ի
Գանձակ և ի Նախչուան առնէին չարիս։
Եւ ապա առ զԽլաթ[104] և զԹամթայ զուստրն
Իւանէի. և ապա երթայ ի վերայ Ազայ-
դին[105] սուլթանին Հոռոմոց աւերէր զբա-
զում գաւառս։ Իսկ սուլթանն փախուցանէ
զնայ և նայ գնայ ի Մուղան։ Ազայդինն և
Աշրափն և Քեմլն, եղբայր իւր, կոչեն աւ-
242ա գնութիւն ի զաւրուն || Հայոց և Կի-
լիկոյ և ի Ֆռանգաց. և փախուցանեն զնա
մինչ ի Ցամիթ. և ոմանք ասեն սպանել ի
Թաթարն, և այլք, թէ յետիոտս փախչէր և
ճանաչեալ ոՊ էսպան. և խնդրեցաւ վրէժ
արեանց մանկանց անմեղաց։

Ի ՈԿԷ (1218) առնու Ալատինն զԾզըն-
կայն, զԿամախ և զԱրզրում։

Ի. ՈԿԸ (1219) մեռաւ Լեւոն թագաւորն
Հայոց[106]։

Ի թվին ՈՀԵ (1226) սուլտանն[107] էառ զԵզնկայն և զԿամախ և միւս տարին՝ զԿարնոյ քաղաք։

ՈՀԸ (1229) անհուն բազմութեամբ ելանէ Թաթարն, որ էր գլուխ զօրուն Չարմաղանն գայ հասանէ ի Գանձակ շահաստան, առնու զքաղաքն և կոտորէ անողորմաբար և զկանայս և զտղայս գերէին[108]։ Եւ նշան աւերման նոցա երեւեցաւ յառաջագոյն, զի պատառել երկիր եւ ջուր սև. և ծառ մի էր սօսի, զոր ճանդարի ասեն, սաստիկ մեծ, որ էր հուպ ի քաղաքն, շրջեցաւ և դարձեալ կանգնեցաւ իբրև զառաջինն, երիցս անգամ եղև այն և ապայ անկաւ և այլ ոչ կանգնեցաւ[109]։ Եւ ապայ մտանեն ի թագաւորութիւնն Վրաց. և բաժանեն զամենայն տեղիս մեծամեծաց՝ նուինացն և գլխաւորացն և այսպէս առ զամենայն աշխարհն։

Ի թվին ՈՁ (1231) երեկ Թաթարն ի Ցեղնկայն || ի սոխկո- 2 ա
տոր[111]։

ՈՁԵ (1236) շարժեցաւ Եզնկայն և ի սուրբ Գրիգոր եկեղեցի[ն] փլաւ։

ՈՂԱ (1242) Բաջու նուինն փոխեաց զիշխանութիւն Չարմաղանին, հրամանաւ ղանին և նայ էառ զԿարնոյ քաղաք, հանել անտի զայր երևելի և զմեծատուն զպարոն Ումէկն և զազգականսն նորա և զորդիսն և զպարոն Ցոհան[112]։

Ու մեռաւ Մէլիք Ֆախրատինն ի Ցեզնկան։

Ի թուին ՋԺՀԷ (1228) սուլթանն առ զԵզնկան և զՄամաղ և մին այլ ապրին՝ զԿա[ր]նոյ քաղաք։

Ի թուին ՋԺՀԸ (1229) յանհուն բազմութեամբ դարձեալ ելանէ Թաթար, որ էր գլուխ զաւրուն Չարմաղանն, գայ հասանէ ի Գանձակ շահաստան, առնու զքաղաքն և կոտորէին անողորմաբար և զկայնայս և զտղայսն գերէին։ Եւ նշան աւերման նոցա յառաջայգոյն երևեցաւ, զի պատառեալ երկրի յանկարծակի եւ ջուր սեաւ. և ծառ մի էր սօսի, զոր ջանդարի ասեն, սաստիկ մեծ, որ էր հուպ առ քաղաքն, շրջեցաւ և դարձեալ կանկնեցաւ իբրև զառաջինն, երիցս 242բ անգամ եղև այնպէս || և ապայ անկաւ և այլ ոչ կանկնեցաւ։ Եւ ապա մտանեն թագաւորութիւնն Վրաց և բաժանեցին զամենայն տեղիսն ի վերայ մեծամեծաց՝ ն[ոյի]նացն և գլխաւորացն. և այսպէս առաւ յամենայն աշխարհն[110]։

Ի թուին ՋԺՁ (1231) երեկ Թաթար և Եզընակ և սոխկոտոր[111]։

Ի թուին ՋԺՁԵ (1236) շարժաց Ցեզըն-կան և ի սուրբ Գրիգոր եկեղեցինն ըլաւ։

Ի թուին ՋԺՂԱ (1242) Բաչոյ նոյինն փոխեաց զիշխանութիւնն Ջարմաղանին, հրամանաւ ղանին և նա էառ զԿարնու քաղաք, հանել անդի զայրն երևելի և մեծատունն զպարոն Ոմեկն և զազգայկանոն նորա և զորդիսն զպարոն Ցոհան։

Ի ՈԿԸ (1219) ելանե թագաւոր մի ի Չինու—Մաչինու և գայ յերկիրն Գօգաց, ի կողմանս Ազուանից, ԻՌ (20000) զաւրօք զհեաամաեալ թագաւորն Վրաց Լաշան և զաւրավարն Իւանէ և յաղթեցան։

Ի ՈՀ (1221) մեռօ Մելիքն Վախատին։

Ի ՈՁ (1231) երեկ Թաթարն ի Ցեզնկան և ի Սոխնոցն[111] կոտորումն արար։ Եւ շարժ եղաւ յայս ամի Ցեզընկան։

Ի ՈՁԷ (1238) Ապաչաւն էառ զԱրզրում։

ՈՂԲ (1243) առին դՀոռոմք՝ նախ դԿէսարիայ և ապայ զՍեւաստ և դարձեալ դԵզնկան, զոր անխնայ կոտորեցին զընդդիմադարձսն նոցա[113]։

ՈՂԴ (1245) առ զԽլաթ և եառն ի ձեռն Թամթէ, որ քոյր էր Աւագին և տուեալ էր կին Մելիք Աշրաֆին[114]։

ՈՂԸ (1249) կարծիս առին Բաչուն և այլ մեծամեծքն ապստամբութեան թագաւորին Վրաց և այլ իշխանաց և ընդ ձեռամբ ածել զթագաւորն Դաւիթ և զայլ իշխանսն կապեցին և վճիռ մահու հատին, այլ Աստուծոյ խնամօքն ապրեցան ի մահուանէ, բայց բազում կոտորուածս արարին յարուս և խայտառականս ի կանայս[115]։

‖ Ի թվին ՈՂԹ (1250) մեռաւ Աւագ որդի Իւանէ[ի][116], 2ր

Չ (1251) շարժեցաւ խնդիր ի մեծ պապէն ի Հոռմայ և գրէ յամենայն ազգ քրիստոնէից, եթէ պարտ է զամենասուրբ հոգին Աստուած խոստովանել ի հօրէ և յորդւոյ բխեալ. և ազգն[117] Հայոց և Վանական վարդապետն դտին զբանն համախոհ սուրբ հարցն և մերոյ սուրբ Լուսաւորչին[118]։

ՉԱ (1252) Մարախ եկն ի վերին աշխարհն Հայոց և արար ծխաս յոլով գաւառաց[120]։

Ի թուին ՋԾՂԲ (1243) առին զՀոռումք նայև զԿէսարիայ, ապայ զՍեվասա և դարձեալ զԵզրնկան, զոր անխնայ կոտորեցին, զի ընդդէմ դարձցան նոցա։

Ի թուին ՋԾՂԴ (1245) առին զԽլաթ և եառն ի ձեռն Թամթէ, որ քուր էր Աւագին և տուեալ էր կին Մէլիք Աշրաֆին։

Ի թուին ՋԾՂԸ (1249) կարծիս առին 243ա ‖ Պաչուն և այլ մեծայմեծքն ապստամբութեամբ թագաւորին Վրաց և այլ իշխանաց և ընդ ձեռամբ ածել զթագաւորն Դաւիթ և զայլ իշխանսն և կապեցին և վճիռ մահու հատին, այլ խնամօքն Աստուծոյ ի մահուանէ ապրեցան, բայց բազում կոտորածք արարին յերկիրն և խայտառական բազում առ կանայս։

Ի թուին ՋԾՂԹ (1250) մեռաւ Աւագն որդի Իւանէի։

Ի թուին զեւթն հարիւր (1251) շարժեցաւ խնդիր ի մեծ փափէն Հոռոմայ և գրաց առ ամենայն յազգս քրիստոնէից, եթէ պարտ է զամենասուրբ հոգին Աստուած խոստովանիլ և ի հաւրէ և յորդւոյ բխեալ. և ազգն Հայոց և սուրբ վարդապետն Վանական գաւառին* զբանն համախոհ սուրբ հարանցն և մերոյն սուրբ Լուսաւորչին։

Ի թուին ՉԾԱ (1252) մարախ եկն ի վերին յաշխարհն Հայոց և արար ծխաս յոլով գաւառաց։

Ի ՈՂԲ (1243) Պաչաւն էառ զՀոռոմք։

Ի ՈՂԶ (1247) Յովսէփ վարդապետն շինեաց զԹաթէոս Առաքելի վանքն, զի Թաւրքն աւերեալ էր։

Ի ՈՂԸ (1249) տէր [Ս]արգիսն եպիսկոպոս եղև Եեզնկան։ Յայս ամի համբաւ եղաւ, թէ ի սահմանս Խաչնու կարկուտ եկ, որ ի հետ կարկտին թզաչափ ձուկ անկան[119]։

Ի թվին Չ (1251) թագաւորեաց Մանկու խանն։

* Դուցե ղաւաճին:

Ի թվին ՉԳ (1254) շարժ եղև Եղնկայն և ի Սևաստ, յաւուր
կիրակէի ի ԻԸ (28) յաճկի և ի ԺԱ (11) հոկտեմբերի, հարցն որ
ի քառակերպեան. Ցեղնկան արար փլաս և մեռան ԺԶՌ (16000)
մարդ։
Եւ Մանկու ղանն հրամայեալ համարել զհնազանդեալ աշ-
խարհս, և էր համարող Արղօնն, դնել հարկս ի գլխոյ արանց, բայց
ի կանանց ի ծերոց և ի բոյն տղայոց։ Եւ այնպէս վիշտ հասուցին
աշխարհիս, զի զամենայն դուռ ‖ ս շահից հատին ի մարդկանէ և 3 ա
ինքեանք շահէին[121]։
‖ Ի նոյն թվիս քրիստոսասէր արքայն Հայոց Հեթում 47 ա
գնաց առ Բաթու մեծ թագաւորն հիւսիոյ, որ էր համազգի Չանկզ
ղանին և անտի առ Մանկու ղանն։ Եւ մեծապատիւ փառաւք հետ
տալու մի դարձաւ ի տուն իւր[122]։
ՉԴ (1255) մեծն Հուլայուն, եղբայր Մանկու ղանին, եկն
անթիւ զաւրաւք և մեծասաստ իշխանութեամբ ի վերայ աշխար-
հին Պարսից, Ասորեստանեաց, Հայոց և Վրաց և Աղուանից։ Եւ
հրաման ետ ամենայն զաւրաց իւրոց, որոյ գլուխն Պաչուն էր,
եկանել յաշխարհէ կալուածոց իւրեանց Մուղանայ, զի ինքեանք
նստիցին և նոքայ ելեալ գնային յաշխարհն Հոռոմոց,[123] իսկ սուլ-

Ի թուին ՉԺԳ (1254) շարժ եղև Ցեզըն-
243բ կան յաւուր կիրակէի յաճկի ԻԸ ‖ (28),
յոզաեմբերի ԺԱ (11) և մեռաւ ԺԶՌ
(16000) մարդ։
Եւ Մանկու ղանն հրաման էառ համա-
րել զհնազանդեալ յաշխարհս. և էր համա-
րող Արղունն, զնել ընդ հարկս ըստ գլխոյ
այրեանց, բայց ի կանանց և ի ծերոց և ի
բուն տղայոց։ Եւ այնպէս վիշա հասուցին
աշխարհի, վի զամենայն դուռն շահից
հատին ի մարդկանէ և ինքեանք շահէին։
Ի նոյն թուիս քրիստոսասէր արքայն
Հայոց Հեթում գնաց առ Բաթում մեծ թա-
գաւորն հիւսիւսոյ, որ էր համազդ Չանկըզ
խանին և անդի առ Մանկու ղանն։ Եւ մե-
ծայպատիւ փառաւք յետ տարոյ միոյ դար-
ձաւ ի տունն իւր։
Ի թուին ՉԺԴ (1255) մեծն Ցուլաւու,
եղբայր Մանկու ղանին, եկն անթիւ զօրօք
և մեծայսաստ իշխանութեամբ ի վերայ աշ-
խարհին Պարսից, Այսորեստանաց, Հայոց և
Վրաց և Աղուանից։ Եւ հրաման ետ յամե-
նայն Թաթար զօրուն, յորոց գլուխ էր Բա-
չուն, եյանել յաշխարհէ կալուածոյն իւր-
244ա եանց ի Մուղ ‖ անայ, զի ինքեանք
նստիցեն և նոքայ ելեալ գնացին յաշխարհն
Հոռումոց, իսկ սուլթանն Հոռոմոց փախեալ

Ի ՉԳ (1254) շարժ եղև Ցեզնկան յա-
ւուր կիրակէի և մեռօ ԺԶՌ (16000) մարդ։
Ի ՉԴ (1255) մեծն Հուլաուն, եղբայր
Մանկու խանին, եկն ի Հոռոմք անթիւ զօ-
րաւք և հանէ զՊաչունն ի Հոռմաց ի վեր
և զիւր զաւրսն թողու ի Հոռոմք։

10 և ի նոյն թվիս, արքայն Հայոց արքայն, Հեթում չիՐ․ 11 հիւսուսոյ։ 12 անդի, փառօք։ 13 տարոյ։ 15 զօրօք։ 16 Հայոց և չի, Աղվանից։ 17 զօրաց, Պաչօն էր։ 18 կալուածոց իւրոց։

տանն[124] փախեալ գնաց յԱլայիայ։[125] և նոքայ կալան զամենայն մէջս երկրի մինչև ի ծով տիրելով աշխարհացն ամենայն։

Ի սոյն ամի Հուլայու գնաց յերկիրն Մուլհետաց՝ յԱլամութն և էառ զնայ։[126] Եւ ի դառնալն զթագաւորն Վրաց || զԴաւիթ 47 բ
և զիշխանս աշխարհին սիրով պատուէց։

ՉԵ (1256) մեռաւ Բաթու մեծ կողմակալն հիւսիսոյ. և որդի նորա գնացեալ ի Մանկու ղանն, զոր մեծարեաց և ետ զիշխանութիւն հաւր իւրոյ և երկրորդ իւր կոչել։ Եւ յորժամ դարձաւ յիշխանութիւն իւր, զի էր բարեկամ քրիստոնէից, և ազդականք իւր տաճկահաւատք՝ Բարքան և Բարքաչայն ետուն դեղ մահու և լուծին ի կենացս։ Եւ սուք մեծ եղև քրիստոնէից[127]։

Ի սոյն ամի Ղատու ղանն երեկ ի վերայ Կամխայ. և եղև սով մեծ, հաւ մի՝ ի դեկան մի և ձիոյ խախաց մի՝ ի Խ (40) սպիտակ. զի եկեալ տէր Սարդիս և յամենայն ամրոցաց եհան։

Ի թվին ՉԷ (1258) քաջն Հուլայուն առ զԲաղտատ, զոր շինեալ է Ջաֆր Իսմայէլացի. և էր շինութեան նորայ ՇԺԷ (517)

և գնացին յԱլաիայ. և նոքայ զամենայն կալան միջերկրայս մինչև ի ծովն տիրելով աշխարհացն ամենայն։ Ի սոյն ամի մեծն Ցուլաւուն գնաց երկիրն Մալհետաց՝ Ցալամութն և առ զնա։ Եւ ի գառնալն Թագաւորն Վրաց զԴաւիթ և զիշխանս աշխարհին սիրով պատուաց։

Ի Թուինն ԷձԵ (1256) մեռաւ Բաթու մեծ կողմակալն հիւսիւսոյ. և որդի Նորա գնացեալ ի Մանկու ղանն, զոր մեծարաց և եա զիշխանութիւնն հօրն իւրոյ և երկրորդ իւր կոչիլն։ Եւ յորժամ դարձաւ յիշխանութիւն իւր, զի էր բարէկամ քրիստոնէից, ազգականքն իւր տաճկահաւատք՝ Բարայն և Բարքաչայն ետուն դեղ մահու և լուծին ի կենացն։ Եւ սուք մեծ եղև քրիստոնէից ազգիս։

Եւ Ղատն[129] երեկ ի վերայ Քամախայ և հասարաց և բաղումք ի սովու մեռան. Ա(1) հաւն մին դայեկան, և ձիոյ խախաց Ա (1) 244բ ի Խ (40) սպիտակ, || զոր եկեալ տէր Սարգիս և յամենայն ամրոցաց էհան։

Ի Թուին ԷձԷ (1258) քաչն Ցուլաւու ղանն առ զԲաղտատ, զոր շինեալ էր Ջաֆար Իսմայէլացի. և էր շինութիւն Նորա ԽձԺԷ (517) ամ։ Եւ էր քաղաքն ի վերայ Տիգրիս գետու, յեռի ի հին Բաբելոնէ Է (7) աւուր ճանապարհ։ Եւ ձեռաւք իւրաւք սպան զխալիֆայն, իւրում անունն էր Մուսթասըր, և զմին որդին ետ սպանել որդոյն իւրոյ և զմինն տալ սաղաւաթ Տիգրիս գետոյ, զի ոչ հնազանդաց մեզ, ասէ, և

Ի ՉԷ (1258) Խաղան[128] խանն ի Կամխա վրա գնաց և խսարեց, որ զօր բաղումք ի սովո մեռան. Ա (1) հաւն ի Ա (1) ֆլորի ելաւ և ձիու գլուխն ի Խ (40) դրամ, զոր եկեալ տէր [Ս]արգիսն յԵղնկէն արար սէր և եհան ի խսարէն։

Ի սոյն ամի էառ Հուլաուն զԲաղտատ և եսպան զխալիֆան, զի ՇԺԵ (515) ամ էր, որ շինեալ էր զնա Ճաֆար Իսմայելացին։

---

1 գնացին։ 3 գնաց Հուլայու։ 5 զիշխան, պատուեց։ 6 հիւսուսոյ։ 11 կենաց, սուգ։ 12 Կամխա։ 13 ի (Խ) չիք, բսպիտակ։ 16 Ջաֆար, ՇԺԸ փխ. ՇԺԷ։

ամ. և էր քաղաքն ի վերա Տիգրիս գետոյ, հեռի ի հին Բաբելոնէ է (7) աւուր. և սպ‖ան զխալիֆայն։[130]։ 48 ա

Ի նոյն ամի առաքեաց Հուլայուն զաւրս ի վերայ Մուֆարղնայ և խաբեցին ըզքաղաքն Բ (2) ամ. և սաստիկ նեղեալ ի սովոյ կերան զմիմեանս, զի լինր մի մարդոյ միս ի Ճ (100) դեկան եղև[131]։

Ի թվին ՉԹ (1260) առին զՄուֆարղին։

Ի թվին ՉԸ (1259) էառ Հուլայունն զՀալպ, զԴմըշխ, զՀամս, զՀամայ, առին և զՄերտին։

անողորմ հրաման ետ կոտորել քաղաքն ամենայն և ապրեցան քրիստոնայքն ամենայն։ Խալիֆայն յետնայհնաց ասի ի Մահմետայ, որ երևեցաւ ի Թուին Կ (611) և տևաց մինչև ԷԺԷ (1258) Թուին Հայոց։

Ի նոյն Թուին՝ ԷԺԷ (1258) զօ[ր]ք զումարաց Ցուլաւուն ձեռն որդոյ իւրոյ Ջիասմութին ղնալ ի կողմանս Եփրատայ ի քաղաքն Մուֆարղին և սուլթանն, որ էր ի 245ա նմայ ոչ հնազանդեցաւ,‖ որ էր յազգէն Եոյեանց, զոր պատմեցին զՑուլաւուին. և նա զօր զումարեաց և եդ գլուխ զօրուն Ջաղաթայ ոմն և հասարեցին քաղաքն Բ(2) ամ։ Եւ կերան սուրբ և անսուրբ անասունս և ապա զազքատսն կերան և ապա զմիմեանս. մինչ լինր մի միս մարդոյ եղև Ճ (100) դայեկան։ Մինչ զի աւաղէրէց քաղաքին հարկալ ի կատաղի բոցոյ որկորին և զազանացեալ եկեր յիւրոցն. և դրաց զայն ի քարտիզի խոստովանութիւնն և յուսացաւ տեսանել զզիրն սուրբ վարդապետին Վարդանայ և զողորմութիւն գտանել յողորմած բնտեզծօղէն։ Եւ հասաւ գիրն այն առ Վարդան վարդապետն։ Եւ առաւ քաղաքն Մուֆարղին եաւթ հարիւր ինն (1260) Թրւին[132]։

Ի Թուին ԷԺԺ (1261) չուաց Ցուլաւունն յաշխարհն Միջագետաց և էառ զՀալբ, զԴրմիշխ, զՀամս, զՀամայ։ Եկն առնայ կաթողիկոս տէր Կոստանդն և սիրեցաւ ի նմանէ 245բ և ընդ‖ նմայ էր Թագաւորն Հեթում ի յառնուլն զամենայն յաշխարհն Շամայ և ազատէին զամենայն քրիստոնայսն և առաքաց զզօրսն և առին զՄէրդին քաղաք։

Ի Թուին ԷԺԺԱ (1262) բարէպաշտն իշխանն Ջալալ զտէրն Խաչինոյ բազում չարչարանաւք սպանեալ եղև ի Ցարղունէն, զի վասն բազում բարէգործութեան նորայ նախանձեալ Տաճկանց յորդորէին ի սպանանելն, որ և սպանաւ ի Ղազուինն, ի դուռն Ելղան Ցուլաւունին։

Ի սոյն ամի առաքեաց Հուլաւունն զաւրս ի վերայ Մուֆարղինայ և խսարեաց Բ (2) ամ։ Եւ յոյժ նեղեալ ի սովուն կերան զմիմեանս, զի մէկ լիտր մարդո միսն ի Ճ (100) դրամ եղաւ։

Ի ՉԷ (1258) էառ Հուալունն զՀալապ, զՀամս, զԴմշխ և զՄերտին։ 172ա

Ի ՉԹ (1260) առին զՄուֆարղին։

Ի սոյն ամի Մսրա սուլտանն կոտորեաց զզաւրս Թաթարին, որո գլխաւորն [Ք]իթպուղայն էր։

---

1 դետոյն։ 3 զօրս։ 4 զքաղաքն։ 8 զՀալապ։

Ի թվին ՉԺ (1261) Արղունն եսպան զպարոնաշտ իշխանն զտէրն Խաչենոյ զՋալալն[138]։

Ի նոյն ամի սպանին ի դուռն Հուլայունին զմեծ բսպարապետն Վրաց Զաքարէ, զորդի Շահնշահին[134]։

Ի թվին ՉԹ (1260) սուլտանն Մսրայ կոտորեաց ըզաւրս Թաթրին, որ էր գլխաւոր Քիթպուղան։

Ի թվին ՉԺԳ (1264) Սարվանին որդին Շահպատինն զՎարդան վարդապետն տարաւ մաւտ ի Հուլայունն և մեծաւ սիրով պատուեաց զնա ղանն և բաղում բանս իմաստութեան հարցաւ ընդ սուրբ վարդապետն[139]։

Ի նոյն ամի սպանին զմեծ սպարապեան Վրաց Զաքարէ, որդի [Շահնշահի], երիտասարդն, գեղեցիկ հասակաւ և երևելի և յականաւոր աշխարհի, որ գնացեալ էր ընդ Արղունին ի կողմանս Վրաց և դարձ ի նմանէ գնաց ի տես կնոջ իւրոյ, որ էր առ հաւր իւրում Սարգըսի, իշխանին Ուետից, և ապըստամբէր ի թագաւորէն Վրաց Դաւթէ։ Զայս և այլ պատճառս յաւդեցին և բաղում իրս և սպանին։ Եւ հայր Շահնշահն 246ա լսեալ զզոյժն նեղասրտեալ || մեռաւ ի գ[ե]աւղն Ուձնի։

Ի թուին ԷՃԺԱ (1262) կոտորեցին զաւրքն որ էին կողմապահ երկրին Շամայ. և գլուխ զօրացն էր Քիթպուղան[135], ընդ որ մարտաւ սուլթանն Մսրայ առ ստորոտով Դափբուրական լեռեամբն և Մուղ[լ]ովն կոտորեցաւ և գերեցան[136], զի սակաւօք էին և փախան։ Եւ եկին առ սուլթանն իւրանց և դոհութեամբ ի նմանէ գնացին առ տէրն իւրեանց։

Ի թուին ԷՃԺԲ (1263) վախճանի կաթողիկոսն Աղուանից տէր Ներսէս[137]։ Ի թուին ԷՃԺԲ (1263) և հանգաւ ի Քրիստոս տէր Յոհաննէս Տուեցին, զոր եհաս Գ (3) մեծամեծ շնորհաց, զի էր քահանայ և վարդապետ և ահրեպիոկոպոս և առաքինութեամբ գերազանցեալ քան զամենայն[138]։

Ի թուին ԷՃԺԳ (1264) կոչաց մեծ աշխարհակալն Յուլաւուն զտիեզերալոյս վարդապետն Վարդան առ յինքն, զոր տարաւ մեծ իշխանն Շահապաղին, որդին Սարուանի. բաղում բանս իմաստութեան եհարց մեծ ղանն ընդ իմաստուն սուրբ վարդա-246բ || պետէն և տուեալ զհանճարող պատասխանին. և յոյժ սիրեաց և փառաւորաց զսուրբ վարդապետն։ Եւ եւ հուքմ ազատութեան քահայնաից և բարի առնել աշխարհին։

Ի ՉԺ (1261) Արղունն եսպան զբարեպաշտ իշխանն Հայոց զՃալալն, զտէրն Խ[ա]չենկու, սպանին և զսպարապետն Զաքարէ։

Ի ՉԺ (1261) մեծ վարդապետն Վարդան գնաց առ Հուլաուընն, զոր յոյժ մեծարեաց։ Յայսմ ամի առաքեաց Հուլաուն. խանն զտէր Սարգիսն յՍտը[մ]պօլ առ թագաւորն Յունաց, խնդրել զդուստր նորա զԴեսպինան ի կնութիւն։[140]

---

1 Արղօնն։ 3 սոյն փխ. նոյն, սպարապետն։ 4 զՋաքարէ։ 5 Մսրա, զզօրսն։ 6 Քիթպուղայն։ 7 Սարւանին։ 8 տարաւ զվարդապետն Վարդան, մօտ։ 9 պատւեց, զնայ, եհարց։

Ի նոյն ամի երևեցաւ ագեոր ուստղն, յաւր Վարդավառին[141], որ եղէ նշան մահու Հուլաւունին։

‖ Ի թվին ՉԺԴ (1265) մեռաւ Հուլաւունն[142], 48

Ի թվին ՉԺԵ (1266) սուլտանն Մսրայ Ֆնդուխտարն աւերեց զաշխարհն Կիլիկեցոց և զորդիսն Հեթում թագաւորին զԹորոսն սպանին և զԼևոնն գերի վարեցին[143]։

Ի նոյն ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս սուրբ կաթողիկոս Հայոց տէր Կոստանդին և պարոն Ումեկն ի Տփխիս[144]։

Ի թվին ՉԺԷ (1268) նստի կաթողիկոս Հայոց տէր Յակոբ, որ էր վարդապետ՝ լի ամենայն գիտութեամբ[145]։

Ի սոյն ամի Ապառայն յաթոռ հաւր իւրոյ նստաւ։

Ի սոյն ամի Թաքութարն ապստամբէ և մտանէ յերկիրն փոքր Դաւթի՝ թագաւորի Վրաց և ըմբռնի յԱպաղայէն[146]։

Ի թվին ՉԺԸ (1269) հիմն արկանէ արքեպիսկոպոսն Եզնկոյ տէր Սարգիս գեղապաճոյճ տաճարին սուրբ Փրկչին։

Ի թուինն ՆՃԺԳ (1264) ի մեհեկի ի ԺԵ (15) յաւր Վարդավառին երևեցաւ աստղ մի գիսաւոր, բազում շառաւեղ եղեալ դէպ ի յարևելս, որ եղև նշան մահու Ցուլաւուին։

Ի թուին ՆՃԺԴ (1265) եհաս մեծին այնորիկ մեծազոյն խնդրակ և քաջազօր և յախթ ազգաց զանին Ցուլաւուին ժամանեաց աւր մահուն, որպէս և ամենայն հոգածնաց։

Ի թուին ՆՃԺԶ (1267) տէր Կոստանդ կաթողիկոսն ի Քրիստոս փոխեցաւ, զովելին ամենայն լեզուաց և փառաւորեալն յամենայն ազգաց և առաւել սիրեցեալն ի Տաճկաց։

Ի թուին ՆՃԺԷ (1268) սուլթանն Եղիպտոսի Ֆնդուխտարն աւերեաց զաշխարհն Կիլիկեցոց, զի առաքէ առ թագաւորն Հեթում հնազանդութիւն և տալ հարկս և թողուլ զբերթսն, զոր առեալ էր Թաթար ‖ 247ա ի սահմանացն Միջագետաց և ետ թագաւորին Հեթմոյ։ Եւ թագաւորն ոչ կատարաց զկամս նորա, զայ նա ի Դըմըշխ և առաքէ զՍըմըլմօթ ամիրայն բազում զօրօք յաշխարհ նորայ, որ և մտեալ յաղթեալ զօրացն արքայի. և փախան Բ (2) որդիքն Հեթումայ Լևոն և Թորոս։ Թորոս բազում քաջութիւն ցուցեալ արիայբար և սպանաւ. և զանդրանիկն Լևոն գիրի վարեցին. և զաշխարհն աւերեցին այրմամբ հրոյ և կոտորմամբ սրոյ[147]։ Գերեցին զարս և զկանայ[ս], առին զգանձս արքային, և այրեցին զքաղաքն Սիս, այրեցին և զաւաշ եկե-

Ի սոյն ամի երևեցաւ ագեոր աստղ մի, որ նշանակէր զմահն Հուլաւունին։

ՉԺԴ (1265) Հուլանուունն մեռօ։

Ի ՉԺԵ (1266) Ֆնտուխտար սուլտանն Մսրայ աւերեաց զաշխարհն Կիլիկոյ և զորդիսն Հեթում թագաւորին զԹորոսն սպանին և զԼևոն գերի տարան։ Եւ վաղճանեցօ սուրբ կաթողիկոսն Կոստանդին։

Ի ՉԺԷ (1268) նստի կաթողիկոս աէր Յակոբն և եղև վարդապետ Գլուզն Ցեղընկան։

Ի սոյն ամի Նստաւ Գուսաթ յաթոռ հաւր իւրո։

Ի սոյն ամի Թագութարն ապստամպէ և մտանէ յերկիրն Վրաց և ըմպռնի յԱպազաէն։

Ի ՉԺԸ (1269) տէր Սարգիսն հիմնարկէ զսուրբ Կաթողիկէն։

1 սոյն փխ. նոյն։ 2 էր փխ. եղև; Հուլայունին։ 3 Հուլայունն։ 4 Ֆնտխտարն։ 6 զԹորոս ըսպանին, զԼևոն։ 8 Ումէկն, Տպխիս։ 9 ԺԷ փխ. ՉԺԷ, կաթուղիկոս։ 10 վարդապետ փխ. որ էր վարդապետ։ 11 հօր։

Ի թվին ՉԺԹ (1270) ի հոկտեմբեր ԻԸ (28) հանգեաւ ի Քրիստոս թագաւոր Հայոց Հեթում և թաղեցաւ ի Դրազարկն[148]։

Ի թվին ՉԻ (1271) Ապաղայն մտանէ ի Խորասան և յաղթէ զՊարախն[149]։

Ի նոյն ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս սուրբ վարդապետն Վարդան[151],

Ի սոյն ամի վախճանեցաւ թագաւորն Վրաց Դաւիթ։

‖ Ի թվին ՉԻԱ (1272) Դեմետրէ, որդի Դաւթի, նստի թագաւոր Վրաց։ 49 ա

Ի թվին ՉԻԲ (1273) յայտնեցաւ նշխարք սրբոյն Ներսեսի ի Թիլն։

Ի թվին ՉԻԴ (1274) կատարեցաւ գմպէթ սուրբ Փրկչին և եդ տէր Սարգիս զխաչն ի վերայ գմբեթին։

Ի թվին ՉԻԴ (1275) զՍարայն ետ շինել Ապաղայն ի դաշտն Առանայ։

Ի սոյն ամի կործանեաց շարժն զԱրճէշ, զԽլաթ և յերկիր նոցա բաղում վնասք եղեն[152]։

Ի նոյն ամի հրաման ել յԱպաղաէն ջնջել զխաւսաւղ հաւսն։

Ի նոյն ամի Մսրցին ի Կիլիկէ եմուտ և բաղում աւերմունս արար[153]։

Ի թվին ՉԻԵ (1276) սպանին զսուրբ եպիսկոպոսն զտէր Սարգիս և զիմաստուն որդի նորա՝ զպարոն Յոհանէս աղուհացիցն միջնոցն հինգշաբթին[154] և այլ ԼԸ (38) ոգի ընդ նոսա։

Ի սոյն ամի Ֆնդուխտար սուլտանն Մսրայ կոտորեաց զաւրս Թաթրին, որոյ գլխաւորք էին Թաւտան պահատուրն և Թօխու

զեղինն, զոր շինեալ էր հայրն արքայի և իշխանաց իշխանն Կոստանդին մարմար քարամբ և ոսկէ ձեղուն, յարկօք և յախճապար սալարօք զամենայն երեալ փոշիայցուցին, որ զերկնիցն ըերէր օրինակ։ Բացին և զգերեզմանն թագաւորին Լևոնի և զգեստ նորա, զթագուհի Զարեւի և զիշխան[աց] իշխանին Կոստանդին և զայլ նախնեաց նո- 247ր ցա։ Եւ այրեցին ‖ հրով և հոսեցին հողմով. և այսպես զգեզեցկայշէն երկիրն յաւեր դարձուցին։ Եւ ո կարէ պատմել զանցս անհնարին աղետին, զոր անցուցին ազգն անօրինաց[150]։

Ի ՉԺԹ (1270)-ն վազճանի թագաւորն Հայոց Հեթում և թագեցաւ ի Դրազարկն։

Ի ՉԻ (1271) Ապագան գնաց ի Խորասան և յազթեաց Գարախին։

Ի սոյն ամի փոխեցօ ի Քրիստոս Վարդան վարդապետն և թագաւորն Վրաց Դաւիթ։

Ի ՉԻԱ (1272) Դեմիտր որդի Դօթին նստօ թագաւոր Վրաց։

Ի ՉԻԲ (1273) յայտնեցօ նշխարք սրբոյն Ներսէսի ի Թիլն։

Ի ՉԻԴ (1275) կատ[ա՛]րեցաւ սուրբ Կաթողիկէն ի Ցեզնկան։

Ի սոյն ամի կործանեաց շարժն զԽլաթ և զԱռճէշ։

Ի ՉԻԵ (1276) սպանին զտէր Սարգիսն 172ր ‖ Ցեզնկան և զորդի նորա զպարոն Յոհանէսն և ԼԸ (38) հոգի այլ, յազուհացից միջնոցն։

Ի նոյն ամի Ֆնտուխտար սուլտանն Մսրա կոտորեաց զօրս Թաթարին յԱպլըս-

---

2 թագաւորն, Դրազարկսն։ 10 Ներսէսի։ 12 գմպէտ։ 14 Առանայ փխ. զՍարայն։ 16 զԽլադ։ 18 ջնճել զխօսօզ։ 21 զտէր Սարգիսն սուրբ եպիսկոպոս։ 23 ԺԸ փխ. ԼԸ։ 24 Ֆընախտար, զզօրսն։ 25 Թօաան։

նուինն և եղև պատերազմ ի դաշտն Ապլասթաին[155]։ Զայս լուեալ Ապաղայն շարժեցաւ ի բար || կութիւն և ի թվին ՉԻԶ (1277) 49 բ առաքեաց զեղբարս իւր զՄանկու Տամուրն և զՂաւնդրաթայն և զՔնքշին բաղում զաւրաւք յաշխարհս Հոռոմոց։ Ցետ ամսոյ մի գայ և ինքն Ապաղայն. և հասանէ մինչ յԵղնկայն և մտանէ յե-կեղցին, զոր էր շինեալ տէր Սարգիս, և բաղում գթով հարցանէ զպատճառ սպանման տէր Սարգսի. և պատուեալ մեծարէ զթո-ռունս նորա և գնայ մինչ յԱպլասթայն և տեսանէ զկոտորումն զաւրացն և ի հիացման մեծի եղեալ. և լուաւ, թէ զաւրք Պար-քային մերձեն անցանել ընդ դուռն Տարպանդին փութով դար-ձաւ յաթոռ իւր[156]։

Ի թվին ՉԻԸ (1279) սպանին զՏրապիզաւնու թագաւորն զԳերիաւրկն, զի մատնեցին Ապաղային մայրն և քեռիքն իւր[157]։ Սպանին և զՀաւրի աթապակն[158]։ Մեռաւ՝ և Ֆնդուխտար սուլ-տանն Մորայ և նստաւ Ալֆին[159]։

Ի թվին ՉԻԹ (1280) Ապաղայն ի Վրաց տուն մտաւ. և զՁա-լալ Թաւրայն և զՈւաթի Պա || պան սպանին ի Քայիթուն լեառն[160], 50 ա որ է ի սահմանս Անոյ։

Ի թվին ՉԼ (1281) վախճանի թագաւորն Կոստանդնուպաւլսի՝ Միխայիլ Պալէլաւղաւսն և առնու զթագաւորութիւնն որդի նորա Անդրոնիկոս։

Ի նոյն ամի եղբայր Ապաղային Մանկու Տամուրն և Հու-լաչուն, Ալինախ պահատուրն և Դեմետրէ թագաւոր Վրաց և մե-ծամեծ իշխանքն Հայոց, որ յարեէլս և թագաւոր Հայոց Լևոն, անհուն զաւրաւք գնան ի պատերազմ ի վերայ Մսրայ. և սուլ-

տան, ոլո գլխաւոր Թաւթան պահատուրն և Թաւխունին։

Ի ՉԻԶ (1277) եկին ի Հոռոմք եղբայրք Ապաղաին Մանկու Տամուրն և Քնքըշին բաղում հեծելովք, յետո գայ և ինքն Ապա-ղան Ցեղնկան. և մտանէ ի սուրբ Կաթու-ղիկէն, և գթով հարցանէ զպատճառ սպան-ման տէր Սարգսին և մեծարէ զթոռունս նորա. և երթա մինչև յԱպլստան և տեսանէ զկոտորումն զաւրացն և դարձո յետս։

Ի ՉԻԸ (1279) զԹագօորն Տրապիզոնու զԳէաւրկն սպանին և մեռօ Ֆնտուխթար սուլտանն և նստաւ Ալֆի։

Ի սոյն ամի եղբայր Ապաղա խանին՝ Մանկու Տամուրն և Հուլաչին, Ալինախ պա-հատուրն և Դէմետր թագաւորն Վրաց և մեծամեծ իշխանքն Հայոց, որ յարևելս, և գնացին ի Մսրը։ Նւ սուլտան Ալֆին գայ

---

1 պատերազմ, Ապասթային, լւեալ։ 2 և չիք։ 3 զեղբայր, զՂօնդրաթայն։ 4 զօրօք, յաշխարհն։ 7 սուրբ փխ. տէր, պատւեալ։ 8 մինչև, յԱպլսթայն։ 9 զօրք։ 10 անցանիլ, բարձաւ։ 12 զՏրապիզոնու։ 14 զՀօռի։ 15 Մսրա, Ալիֆին։ 16 տունն։ 17 Թօրայն։ 19 թա-գաւոր, Կոստնտիուպօլսի։ 20 Պալէլեղօսն, թագաւորութիւն նորա որդին։ 23 թագաւոր Վրաց Դէմէտրէ։ 24 որ չիք, Լևոն չիք։ 25 զօրօք։

տանն Ալֆի գայ ընդդէմ Նոցա բաղում զաւրաւք և լինի պատերազմ ի մեծ դաշտն Համսայ. ընդառաջն քաջապէս պատերազմեցան զաւրք Թաթարին, բայց յետոյ փախըստական եղեն[161]։

Ի թվին ՉԼԱ (1282) մեռաւ Ապաղայ ղանն գեղով մահու ի Հեմիան, նոյնպէս և եղբայր նորա Մանկու Տամուրն. և եղև այս նենգութեամբ Աահիպ տիւանին[162]։

Ի թվին ՉԼԳ (1284) եսպան Ահմատն զեղբայր իւր զՂաւնղրաթայն, և այլ մեծա ‖ մեծ Մուղուլնի և Վրացի պարոնայք[163]։ 50 բ Ետ սպանանել և զՂիաթատին սուլտանն[164], զորդի Ռուքնատինին ի Ցեզնկայն և եառ զսուլտ[ա]նութիւնն Մասուտն[165], որդի Ցազատինին։ Եւ լինի պատերազմ ի մէջ Ահմատին և Արղաւնին և զաւրացեալ Արղաւնն առնու զաթոռ հաւր իւրոյ Ապաղային[166] և սպանանեն զԱհմատն[167] և հաստատի Արղաւնն խան[168]։

Ի նոյն ամի առաքէ Արղաւնն զեղբայր իւր զՂաւնղրաթայն[169] և զհաւրեղբայր իւր զՀուլաչուն յերկիրն Հոռոմոց։

Ի թվին ՉԼԴ (1285) թագաւորն Հայոց Լևոն գայ յարևելս առ Արղաւն խանն[170] և բազում մեծարանաւք սիրեաց զնա[171], էր և անդ սուլտանն Հոռոմոց[172]։ Եւ դարձաւ թագաւորն Հայոց Լևոն յաթոռ իւր և յորժամ եմուտ յերկիր իւր վախճանեալ էր Կեռանէ թագուհի իւր։

Ի թվին ՉԼԶ (1287) փոխեցաւ ՚ի Քրիստոս սուրբ կաթողիկոս Հայոց տէր Ցակոբ և նստաւ յաթոռն տէր Կոստընդին Պրունգործն։

‖ Ի սոյն ամի վախճանեցաւ թագաւորն Հայոց Լևոն և 51 ա նստաւ յաթոռն որդին իւր Հեթում[174]։

Ի սոյն ամի եղարկ հարամին Ըղառայ[175] և տարաւ գերիք և եսպան բազում քրիստոնէք։

Ի սոյն ամի ի մայիս Զ (6) եղև շարժ մեծ յԵզնկայն և բազումք մեռան, զորոյ թիւն Աստուած միայն գիտէ։

Ի թվին ՉԼԷ (1288) սպանին զՋնքսան Պուղայն, զՋոջկապն և զԹաղա Տամուրն[176]։

Ի սոյն ամի եառ Ալֆի սուլտանն զՏրապաւլիս յապրիլ ԺԷ (17)[177]։

ընդդէմ նոցա բազում զաւրօք և լինի կռիւ ի դաշտն Համ։ Ցառաջն քաջապէս պատերազմեցան և յետո ի փախուստ դարձան։
Ի ՉԼԱ (1282) մեռաւ Ապաղա խանն դեղով ի Հեմիան և Մանկու Տամուր եղբայր իւր. և նստաւ Ահմատ խանն և ոչ հնազանդեցօ նմա Արղունն՝ որդի Ապաղային։
Ի ՉԼԳ (1284) եսպան Ահմատն զեղբայր իւր և զայլ մեծամեծսն[173]։

1 զօրօք։ 3 զօրք, փախստական։ 4 խանն։ 7 զՂօղրաթայն։ 10—11 ի Ցզնկայն... որդի Ցազատինին չիք, Արղօնին։ 12 զօրացեալ Արղօնն, հօրն, իւրոյ չիք, Ապաղային։ 13 զՄահմատն փխ. զԱհմատն, Արղօնն խան։ 14 Արղաւնն չիք, եղբայր, զՂօնղրաթայն։ 15 զհօրեղբայր, զՀուլաչունն։ 17 առ Արղաւն խանն չիք, մեծարանօք։ 18 անդ։ 22 Կոստանդին։ 20 գերեք։ 28 ՚ի մայիս Զ չիք։ 29 զԹիւն։ 30 զՋքսան Պուղան։ 32 ի ամին փխ. ի սոյն, էառ, զՏրապօլիս։ 33 ԺՍ փխ. ԺԷ։

Ի թվին ՉԼԸ (1289) սպանին զՀուլաչուն, զԽարա Նաւխայն և այլ բաղումք:

Ի սոյն ամի աքսորեցին զկաթողիկոս Հայոց զտէր Կոստանդին Պրունդործն և նստաւ կաթողիկոս Հայոց տէր Ստեփանոս Հռոմայեցին:

Ի թվին ՉԼԹ (1290) մեռուցին դեղով զԱրղաւն ղանն և զՋ̃ուտ Սահիպ տիւանն և այլք[178]:

Ի սոյն ամի մեռաւ Ալֆի սուլտանն Մսրա և նստաւ յաթոռն Մելիք Աշրաֆն:

Ի սոյն ամի ի մայիս ԺԸ (18) էառ զԱքայ Մելիք Աշրաֆն[179]:

|| Ի սոյն ամի նստաւ յաթոռ ղանութեան Քայխաթուն եղբայր Արղաւնին: 51 բ

Ի թվին Չխ (1291) Ժ (10) ազգ քրիստոնէքն ծռեցան ի սուրբ Զատկէն, բայց Հայք և Ասորիք ուղեղ կացին: Եւ կաթողիկոսն տէր Ստեփանոս և թագաւոր Հայոց՝ Հեթում ընդ Յոյնք արարին Զատիկ յապրիլի Զ (6). և պատճառն էր այս՝ զի բաղում հնարիւք ջանային զի միաբանութիւն լիցի ընդ Յոյնք և ոչ կարացին: Իայց ի Կեսարիոյ մինչև յարեւլք ուղեղ արարին ըզՋատիկն յապրիլի ԺԳ (13):

Ի սոյն ամի առին զՀոռոմկլայն և գերի վարեցին զկաթողիկոս Հայոց զտէր Ստեփանոս հանդերձ ամենայն ուխտիւ եկեղեցոյն[180]:

Ի սոյն ամի գնաց Քայղաթուն ի Տոնղուղլու և բաղում աւերմունս արար:

Ի թվին ՉԽԱ (1292) երեկ հարամին ի Սևաստ ի նոյեմբեր ԻԸ (28) և զքաղքին դրուցեն գերեց և տարաւ գերի Պ (800) և ի քրիստոնէիցն եսպան սգիք իբրև Ծ (50):

Ի թվին ՉԽԲ (1293) դարձեալ եկն հարամին ի Սևաստ պղուհացիցն և || եմուտ ի ներքս ի քաղաքն և աւգնականութեամբն Աստուծոյ և սրբոց Քառասնիցն Յարապն որդի Սամազարին հանդիպեալ ի քաղաքն և կոտորեաց ի նոցանէ ՇԿԳ (563) անձն և դիակոյտ արարեալ իբրև զբլուր մի մեծ ի վերայ ճանապարհին Մելիտինոյ և զայլսն փախըստական արար: 52 ա

Ի թվին ՉԽԲ (1293) նստաւ կաթողիկոս Հայոց տէր Գրիգոր վարդապետն: Էառ և Մելիք Աշրաֆն զՊեհեստնի[181]:

Ի սոյն ամի սպանին զՄելիք Աշրաֆն և յայսմհետէ եղև սկիզբն նըւաղութեան Իսմայելացւոց, զոր ինքեանք, զամս զայս, խասաճ կոչեին:

---

1 ըսպանին, զԽարայ Նօխային: 3 և փխ. ի սոյն ամի, զկաթողիկոս Հայոց չիք. Կոստանդին: 4 Նստի կաթուղիկոս: 5 Հռովմայեցին: 6 զԱրղօն խանն: 8 ի սմին ամի, Մսրայ: 9 Ցաշրաֆն: 10 ի սմին ամի, ի (մայիսի) չիք: 11 ի սմին ամի, խանութեան: 12 Արղօնին: 13 քրիստոնէք: 14 սուրբ չիք, ուղիղ, կաթողիկոս: 16 Զատիկ չիք: 17 միաբանու: 18 կեսարիա, ուղիղ, զԶատիկն: 21 Հայոց չիք, Ստեփանոս կաթողիկոս: 23 Քայղաթունն, Տօնղուղլուն: 25--27-րդ տողերը չիք: 28 ՉԽԱ փխ. ՉԽԲ, դարձեալ չիք: 31 և (կոտորեաց) չիք, ՇԿԴ փխ. ՇԿԳ: 32 դիակոյտ, բլուր: 33 Մելիտենոյ, փախստական: 35 և էառ. Մէլիք, զՊէհեստնի: 37 Նւազութեան Իսմայելացոց: 38 կոչէին:

Ի թվին ՉԽԳ (1294) սպանին զՔայղաթուն և զԱխպուղայն
և այլ բազումք և նստաւ Պայտաւն ղան, որ եկաց յաթոռն ամիսս
Զ (6), յապրիելէն մինչ ի հոկտեմբեր[182]։
Ի թվին ՉԽԴ (1295) եսպան զՊայտաւն Խաղանն և ինքն
նստաւ յաթոռն և եհան հրաման ի ձեռն Նաւռաւզին և Սատրա-
տին[183], Սահիպ տիւանին քակել զամե || նայն եկեղեցիս քրիս- 52բ
տոնէից և զպաշտաւնեայս նոցա ի սուր մատնել, զի ի յ[ա]ջո-
ղելոյն Աստուծոյ Հեթում թագաւոր Հայոց անգ պատահեալ շի-
ջոյց զսիրտ Խաղանին և անցոյց զբարկութիւնն ի քրիստոնէ[ից][184]
Ի սոյն ամի սպանին զԱսլան Քայունն[185] [և] զՄուքայն[186]
և զԹաղաչարն[187] ի Սևաստ։
Ի թվին ՉԽԵ (1296) եկն Խութլուշայն ի Հոռոմ և կոտորեաց
ի զաւրացն Պալթաւին[188] և [զի]նքն փախըստական արար մինչև
ի Կաւք[189] Աշրաֆին։
Ի սոյն ամի թագաւորն Հայոց գնաց ի Կոստանդինուպաւ-
լիս Հեթումն և նստաւ յաթոռն Սմբատ[190]։ Եւ ըմբռնեա[ց] զՊալ-
թօն և զորդի նորա զՔարաթն և առաքեաց առ Խաղանն, որ և
յետոյ ինքն գնաց առ Խաղանն։
Ի թվին ՉԽԶ (1297) սպանին զՊալթօն և զՔարաթն ի
Թավրէժ։ Եւ եկին ի Հոռոմք գլխաւորք Պայանչարն, Սուլամիշն,
Ապըշխայն, Թողուղ Տամուրն[191]։
Ի սոյն ամի դարձաւ Սմբատ թագաւոր ի Խաղա[նէն][192]
|| և եկն ի Սևաստ և լուաւ եթէ եղբայր իւր եկեալ է ի Կոստան- 9ա
տինուպօլսէ ի Սինօպն և կամէր գնալ առ Խաղանն և ընթացաւ || 9բ
զհետ նորա և ըմբռնեաց զՀեթում և զԹորոս և տարաւ կապանօք
ի Կիլիկէ։
Ի սմին ամի Տնդինն, կրսեր եղբայրն Հեթումոյ, ոչ համ-
բերեաց չարեացն, զոր գործէր Սմպատ, յարոյց ի վերայ նորա
պատերազմ։ Եւ Սմպատ յառաւել չարութենէն ջանայր աքսորել
զտէր Գրիգոր կաթողիկոս Հայոց և ոչ եգիտ պատճառս։ Ապա
տայր սպանանել զԹորոս եղբայր իւր և զՀեթմոյ՝ զմիւս եղբօրն,
զաչսն եհան և ինքն փախստական անկանէր ի Հոռոմք առ Պա-
յանչարն։ Եւ Պայանչարն կապանօք դարձոյց զնայ առ Հեթումն
և նայ ոչ հատոյց նմա չար փոխանակ չարի. և թագաւորեցոյց
Հեթում զՏնդին եղբայր իւր[193]։
Ի թվին ՉԽէ (1298) ապստամբեաց Սուլամիշն և եսպան
զՊայանչարն, զՊիչխուրն, զԹօխուղ Տամուրն և ջանայր տիրել
Հոռոմոց, զոր լեալ ի Սևաստ ոչ հնազանդեցան նմայ, ամրա-
ցուցին զպարիսպն և պատրաստեցան ի պատերազմ || ընդդէմ 10ա
նորա[194] ապաւինելով յԱստուած և ի մարտ[ի] Ը (8), աղուհացիցն
առաջին կիրակէն[195], եղբայ[ր] Սոյլամիշին, Պուղաղուչին եկեալ

2 Պայտօն ղանն, յաթոռն չիք։ 4 զՊայտօն։ 5 հրամանն, Նավռօզին, Սատրա<տրա>-տին։ 7 զպաշտօնեայս, ի (յաջողելոյն) չիք։ 8 Հայոց չիք, անտ. 10 ի սմին ամի։ 11 զԹաղանչարան։ 12 Խութլուշահն, ի Հոռոմ չիք։ 13 զօրացն, Պալթօին, փախստական։ 14 Կօքն փխ. Կաւք։ 15 ի սմին ամի, հ. Պօլիս, 16 Սմպատ։ 20 Թավրէզ, գլխաւորքն և Պա-յանչարն։ 21 և Ապշխայն Թօխուղ։ 22 Սմպատ։

ի վերայ Սևստու. և զաւուրս Խ (40) պատէրազմէր ընդ քաղաքն, մինչև յաւաք ուրբաթի օրն[196], զոր և յետոյ ինքն եկեալ բազում զօրօք և ազդի ազգի հնարիւք և ունգլուք. և ոչ կարացին յաղթել քաղաքին, զի Աստուած փրկեաց զքաղաքն և գնացեալ ի դաշտն Ախշարին[197] և կոտորեցան ի Բաշխկերտէն և ի Զոպանէն և ինքն փախեաւ. յԵգիպտոս։

Ի թվին ՉԽէ (1298) սուլտանն Մսրայ Լաչին[198] եկն բազում զօրօք յաշխարհն Կիլիկեցոց և բազում աւերումն գործեաց և անթիւ յամուրս բերդիցն մեռան ի սովոյ և ի ջրոյ։

Ի սոյն ամի նստաւ յաթոռ սուլտան Ալատինն ի Հոռոմք[199]։

Ի սոյն ամի ի սուրբ Յակոբին պահուցն[200] եկն Նօխա խանն ի վերայ քաղաքին Սուրղաթայ և գերեաց զամենեսեան, և ի սաստկութենէ ձեանն և ցրտոյն մեռան ‖ ոգիք աւելի քան զԺԵՌ 10ր
(15000)։

Ի սոյն ամի ըմբռնեաց Հեթում թագաւորն Հայոց զՏնդինն հրամանաւ իշխանացն[201]։

Ի թվին ՉԽԸ (1299) եկն Սուլամիշն ի Շամէն ՌՄ (1200) մարդով, զոր հասեալ թագաւորն Հայոց Հեթում ի վերայ և զզօրսն կոտորեաց և զինքն ըմբռնեալ ետ տանել առ Խազանն և անդ սպանին[202]։

Ի սոյն ամի հանին նոր դրամ յաշխարհին Հոռոմոց յանուն Խազանին և զսուլտանի դրամն խափանեցին։

Ի սոյն ամի եմուտ Խազանն բազում զօրօք յաշխարհն Մսրայ և բազում աւերումն գործեաց և դարձաւ յաթոռ իւր[203]։

Ի թվին ՉԽԹ (1300) դարձեալ եմուտ Խազանն բազում զօրօք ի Մսր և գլխաւորք էին զհետ նորա Շահնշահն ի Վրաց, Կոկաթայն, Սութան, Մուլայն, Զօպանն և բազում աւարս և գերիս առեալ տարաւ և չոգաւ յաթոռ իւր[204]։

Ի սոյն ամի եգև սով սաստիկ յաշխարհն Հոռոմոց, ևս առաւել ի Սևաստ[205]......։

№ 2151 ՏԱՐԲԵՐԱԿԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ի թվին ՊՁԶ (1437) նստի Ճիհանշա խանն ի Թաւրէզ[206]. 172բ *և առնու զաւրօք զտուն Արաղայ ի Ճաղաթաէն[207] մինչ ի Ցարի[208] և ի Սրօա[209], և գնաց մինչ ի դուռն Հրեոյ, խսարեց և ոչ կարաց ելանել անդի, զի Ճաղաթան խսարեաց զինքն։ Եւ որդի Ճիհանշաին՝ Փիր-Պուտախ իմիրզան գնաց զաւրօք և զաւրսն իւր ձգեալ ի ճանապարհն և Ռ (1000) մարդով հասաւ առ հայրն իւր և ելօ համբօն, թէ ՃՌ (100000)-օ հասօ և փելով էառ զհայրն իւր[210] և եկին յաշխարհն իւրեանց։ ‖ Եւ Փիր-Պուտախն գնաց թագաւորել Պաղ-* 173ա *տատայ, զիւրեանց էր, և հայրն հակառակեցօ ի հետ որդոյն, և գնաց բաղում զօրօք ի վերայ որդուն և խսարեց Բ (2) ամ և բաղում հնարիւք նաղմով և այլ բանիւ և ոչ կարաց առնուլ, յետո կամօ երաց զդուռն քաղաքին և սուտ երդմամբ սպանին եղբայրքն իւր զինքն և բարձօ ի կենաց[211]։*

Ի ՋԱ (1452) երեկ Ճիհանշան ի Ցեզընկան և խսարեաց Գ (3) ամիս և էառ, և ոչ թալանեաց։ Եւ առաքեաց զգլխօոր ոմն, անուն Թարխան-աւղլի, ի վերայ ազգին Պայիտուրաց, որ էր պարոն Հասան պէկն. և խսարեաց զԱմիթ և ոչ ինչ կարաց առնուլ և կոտորեցաւ ի Հասան պակէն և յետս դարձօ։ Եւ յետ Գ (3) ամաց գարձեալ առաքէ Ճիհանշան զնա բաղում զաւրօք ի վերայ Հասան պակին, և խսարեաց զԱմիթ. և Հասան պակն ժողովէ ԴՌ (4000) մարդ, զի այլ ոչ ունէր և կռվեցօ և յաղթեաց և ըմպանեաց զԹարխան-օղլին և եսպան, և անչափ ոսկի, և արծաթ, և ձի, և ջորի, և մալ առին անասելի[212]։

Ի ՋԺԲ (1463)-ն գնաց Հասան պակն յերկիրն Ղարամնա[213] մինչև ի Սև ծովն, ոչ չարութեամբ այլ սիրով, զի ազգականք էին և զնոցա թշնամեաց տեղն աւերեաց և բաղում օարաւ դարձօ յաշխարհն իւր։

Ի ՋԺԴ (1465) խսարեաց Հասան պակն զԽարբերդ, որ էր Տուլղատրցուն և ճօրով չկարաց առնուլ, զի եկն Մելիք Ասլանն բաղում զօրօք մինչ ի Ջրեզերն Մելտենու և զօրքն խային եղեն և յետ դարձօ և Հասանպակն եթող ԲՌ (2000) հոգի ի վերայ բերթին և ինքն բաղում զօրաւք գնաց զհետ Մելիք Ասլանին մինչև ի Յապլուստան[214] և անդի մէջ անկան և սէր արարին. և գնեց զԽարբերդ ի ԺԲՌ (12000) փլորի։

Ի ՋԺԷ (1468) երեկ Ճիհանշան ի վերայ Հասան պակին և հասեալ մինչ ի Ճապղջուր ‖ և Հասան պակն էառ զառաջքն ի հե- 173բ *ռուստ բարձր լերամբ և նայելի տեղին, որ կոչի Սանճախ. և զօրսն առաքեաց դէպ Աղջախալան և ինքն ԲՌ (2000) պարաւնօք*

եկաց անդ աւուրս Գ (3) յուտել և ի խմել. զի վաղիւն հասանէ
զօրացն և ելանել Ցեզնկան և անդի գալ ի վերայ Հասանպակին։
Եւ Հասան պակն իմացեալ զչար խորհուրդ նորա ԺՌ (10000)-օ
բոլորեց զՃիհանշան և եղև կռիւ, և բռնեցին զՃիհանշան Բ (2)
որդովն և սպանին ի միում աւուր ԳՌ (3000) հոգի՝ պարոնայք
և իշխանք, աղաք և ռամիկք և զառ և զԹալանն, զոր արարին
ո՞վ կարէ ասել։ Եւ ժամանակն այն ձմեռնամտին էր[215]։ Եւ ոչ
կարաց գնալ Հասան պակն յարևելք, ապա գարունն ել Հասան պակն
ԼՌ (30000)-աւ և գնաց մինչ ի դաշտն Խօու և էառ ամենայն
խաղաղութեամբ և սիրով։ Եւ գայ որդի Ճիհանշին Ալի պակն ընդ-
դէմ նորա ՃՌ (100000) մարդով ի Մարանդ և դիմամարտի և
կոտրվի և փախչի, և Հասան պակն առն[ու] զզօրս նորա և զքսիպն
և մտանէ ի Թօրէզ[216]։ Եւ յայնմ տարոջ ելանէ Պուտայիտ[217] խանն
ի Հրէռ և գայ անթիւ զաւրօք և յղէ առ Հասան խանն, թէ ի
Թաւրիզու այլ ի վեր մի գար, զի Թաւրէզ այլ իմ է։ Եւ գնաց
Հասան պակն ընդդէմ նորա յաղթեաց նմա և կոտորեաց զզօրս
նորա և ըմպռնեաց զՊուսաիտ խանն և սպան զնա և էառ անչափ
մալ և խղինայ և շատ քաղաք մինչ ի Սարգ և ի Սրօայ և ոք
այլ հարկատու լինին նմա։
Եւ ի ՋԻԲ (1473)[218] առաքէ Ուզուն Հասան ՀՌ (70000) մարդ
ի ձեռն Ամիր պակին. և գնացեալ մինչ ի Թօխաթ էզարկ և աւեր-
եաց զքաղաքն, թալանեաց և գերեաց[219]։ Եւ շարժի Հասան պակն
բազում զօրօք և երթա իջանէ ի Շամ և առնու զՄելտենի և ոչ
թալանեաց. և գնացեալ ի վերայ Պիրայ[220] և խսարեաց Դ (4)
ամիս, փլոյց և նազմեաց և ոչ կար[ա]ց || առնուլ, երեկ և ընդդէմ 174 ա
հեծել Շամայ և նստաւ ի Ջրեզերն ընդդէմ նորա և ոչ եղև հաշ-
տութիւն։ Եւ խոնդքարն Ըստըմ[պ]օլու ել ԴՃՌ (300000)-օ և
եկն ի վերայ Հասան պակին։ Եւ Հասան պակն գնաց ընդդէմ նորա
և յաղթահարեցօ և մին որդին սպանօ և ինքն փախստեա գնաց
ի Թաւրէզ[221]։ Եւ զորդին իւր զպարոնն Միջագետաց զՄահմատ
պակն, զի էր քաջ պատերազմող, որ մականուն Ուղուրլու անէին,
ի սոյն ամի իջեալ առ եղբայրն իւր, մաւտ ի Մաղսուտ պակն ի
Պաղտատ, և միաբանեցան երկուքն և Մահմատ պակն գնաց ելաւ
ի Շիրազ, զի տէրն Շիրազու եղբայր էր նորա[222]։ Սուլթան Խա-
լիլն առ հայրն իւր եկեալ էր և բարկացեալ Հասան պակն և առաքէ
բազում զաւրս ի վերայ Մահմատ պակին ի Շիրազ և փախուցին
անտի և Ապայինտուր իմիրզան երեր փախստեայ մինչև ի Խար-
բերդ և նայ անցօ ի Շամատունն և գնաց մինչ ի Հալապ և սուլ-
տանն Մսրայ ետ նմա բազում ինչս և կացեալ մինչ ի գարուն
և ել անտի և գնաց ի Հոռոմք, զի Հոռոմաց տէրն կոչեաց սիրով
և առաքեաց նմա բազում գանձս և ետ զՍևաստ։ Եւ դարձեալ
կոչեցեալ ի նմանէ և նայ գնաց ի Ստըմպօլ և նայ ետ նմա ձիս
և ջորիս և գանձս և ծառայս և եկեալ ի Սևաստ[223].
Ի ՋԻԶ (1477) ել Ցնզնկան և խարէութեամբ սպանաւ ի
մայրգրոջէն՝ ի Սալչուկ խաթունէն, զի էր խիստ կախարդ, ի
ձեռն Պայինտուրին մեռաւ, և եղև սուք ստոց և ամենայն ոք
զնա ողբաց[224]։

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բնագրում խորագիրը գրված է կարմիր թանաքով։

2. Սկսած խորագրից մինչև այստեղ, բնագրում, գրված է կարմիր թանաքով։

3. Բնագրի 229ր էջի վերևի լուսանցքում, կարմիր թանաքով, գրված է. «Թիւ Ադամայ»։

4. Բնագրում «վերվսաբին» ձևով։

5. Բնագրի ձախ լուսանցքում գրված են թվեր, որոնք անիմաստ են ձևում, որովհետև մի մասը դուրս է գնացել կազմողի դանակին։

0. Հեղինակը թվում է միայն երեքի անունը, սս Վ. Արևելցի («Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցւոյ պատմութիւն տիեզերական», Մոսկվա, 1861, էջ 49). որտեղ «Դասպար»-ի փոխարեն նշված է «Դասպար»։

7. Բնագրում գրիչն այնուհետև ավելացրել է. «Աւետիս յիշեայ և ծնօղացս ողորմի ասայ, որ եմ անարժան ծառայ»։

8. Բնագրի 230ա էջի վերևի լուսանցքում, կարմիր թանաքով, գրված է. «Վասն թիւ ի համարն»։

9. Ազգերից մեկի անունը բաց է թողած։ Վ. Արևելցին նշում է. «Մարաց և Պարսից, Հայոց և Քուշանաց» (էջ 44), նույնը տես և № 6617 տարբերակում։

10. Բնագրի 230բ էջի վերևի լուսանցքում, կարմիր թանաքով, գրված է. «Վասն Լուսաւորչին, թէ որ ազգէ էր»։

11. Գր. Լուսավորչի մասին այս տեղեկությունը նախապես տես Մ. Խորենացու («Պատմութիւն Հայոց», II. Ձ, հրատ. Մ. Աբեղյան, Ս. Հարությունյան, Տփղիս, 1913), Զ. Գլակի (Յ. Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, հրա. Աշ. Աբրահամյան, Երևան, 1941, էջ 72) և ապա Վ. Արևելցու մոտ (էջ 53)։

12. № 3425 տարբերակը սկսվում է այստեղից, իսկ նախորդ տեղեկությունները պակասում են բնագրից թերթեր ընկնելու պատճառով։ № 3425 ձեռագրում սկզբի այս թերթերը սխալմամբ դրվել են երկրորդ ժամուլի մեջ (տես 11ա—20բ էջերը)։

13. Տե՛ս Վ. Արևելցի, էջ 81։

14. Բնագրի ձախ լուսանցքում նշված է. «Բճ/Խէ»։

15. Բնագրի 231բ էջի վերևի լուսանցքում, կարմիր թանաքով, գրված է. «Պատճառ դնելոյն Հայոց թուին»։

16. Հուլիան տոմարի և հայոց թվականության հարաբերությունը սխալ է նշված։ Շարժական տոմարի դեպքում, որևէ եղելության ստույգ ժամանակը որոշելու համար, հայոց թվականին պետք է ավելացնել 551 և անհրաժեշտ 1—6 ամսվա տարբերությունը, (մանրամասն տե՛ս Էդ. Դյուլորիե, Recherches sur la chronologie armenienne, t. 1er, Paris, 1859)։ Նման ճշտումներ տես ներքևում էջ 372, ծանոթ. 199, էջ 376, ծանոթ. 266։

17. Կարծում ենք պետք է լինի. «Սասանայ», ինչպես № 6617 բնագրում է։ Մահմետի մասին եղած հաղորդումները տե՛ս և հմմտ. Վ. Արևելցի, էջ 88։

18. Ձեռագրի 232բ էջի վերևի լուսանցքում, կարմիր թանաքով, գրված է. «Ցայանելն Մահմատայ»։

19. Գրիչը բնագրում մեծ մասամբ բաց է թողել «ռ» տառը. փոխանակ գրելու Նըւագեալ», «ծնեալ», «տիրեաց» և այլն, գրում է. «Նուաղալ», «ծնալ», «տիրաց»։ Հրատարակության բնագրում այդ ձևով էլ տալիս ենք։

20. Կարելի է կարդալ նաև «դարագ»։

21. Այս հարցի մասին մանրամասն տես Ուխտանեսի «Պատմութիւն Հայոց»-ի (1871, Վաղարշապատ) երկրորդ հատվածը։

22. Իմա Կյուրիոն։

23. Բնագրի 232բ էջի ձախ լուսանցքում, կարմիր թանաքով, գրված է. «[Բ]աժանին Վրաց ազգին», իսկ 233ա էջի վերևի լուսանցքում՝ «Վասն Վրաց բաժանին Հայոց»։

24. Մանրամասն տե՛ս Վ. Արևելցի, էջ 81, հմմտ. Ուխտանես, Բ, գլուխ Ա։

25. Այժմյան Շապին Գարա-հիսարը։ 1632 թ. ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում այսպես էլ գրված է. «...Գրեցի զսա ի քաղաքն Կողոնիայ, որ այժմ ասի Ղարայհիսար...» (№ 8380, էջ 264բ)։

26. Այն վայրը, որտեղ 66 թ. (ն. մ. թ.) Պոմպեոսը պարտության մատնեց Միհրդատին։ Ակադ. Հ. Մանանդյանը Նիկոպոլիսը տեղադրում է «Գայլ գետից դեպի հարավ, Էնդերեսից մոտ 10 կմ. հեռավորության վրա գտնվող այժմյան Պյուրկի մոտ,...»։ («Տիգրան Բ և Հռոմը», Երևան, 1940, էջ 177. տե՛ս նաև էջ 180)։ Նիկոպոլիսը կոչվել է նաև Ախշար կամ Աշշար (տե՛ս ներքևում, ծանոթ. 197)։

27. Ուխտանեսի (Բ, էջ 5) և Վ. Արևելցու (էջ 82) մոտ «Ջուտարիմ» ձևով, որը նույնպես տեղադրված է Նիկոպոլսի մոտերքում. «և են երկոքեան յեզր Գայլ գետոյ» (Ուխտանես, Բ, էջ 5)։

28. Տե՛ս Վ. Արևելցի, էջ 82։

29. Ցուրտավը Գանձակը չէ։ Բնագրի այդ սխալը ձեռագրի ընդօրինակությունների հետևանք է։ Այդ տեղանվան սկզբնական ձևը հանդիպում ենք Ուխտանեսի մոտ. «Ապա իմացեալ զայն եպիսկոպոսին Մովսեսի, որ ի Ցուրտաւ, որ այժմ կոչի Գաչէնք...» (Բ, էջ 6, 50)։ Վ. Արևելցու մոտ վերջին անունը հանդիպում ենք «Գանձէնք» ձևով (էջ 82). Կարծում ենք, հենց այս ձևն էլ մեր բնագրում դարձել է Գանձակ կամ Գանձակ։ Պատմական Ցուրտավը գտնվում է Վրացական ՍՍՌ-ի Մարնեուլի շրջանում և նույնանում է Խրամի խառնման մոտերքում, Մաշավերա (պատմական Գաչենա, վրացերեն Գաչիանի) գետի վրա գտնվող այժմյան Արուխլո գյուղի հետ, մոտավորապես մեկ կիլոմետր արևմուտք Կալագիր գյուղից։

Պրոֆ. Մելիքսեթ-բեկը Ցուրտավը տեղադրում է Ախթալայի մոտերքում (տե՛ս Меликсет-Беков Л. М. —„К вопросу о местоположении Цуртава“ (Известия Кавказского отдела императорского русского географического общества, том XXIV, № 3-й, Тифлис, 1916, стр. 341—345).

Սակայն ավելի ճիշտ և մանրամասն տես նույնի «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», (Երևան, 1934), հտ. Ա., էջ 12—15։

30. Բնագրում «Կողոլիոյ» ձևով։

31. Նամակները մանրամասն տե՛ս Ուխտանես, Բ, էջ 24—34։

32. Իմա Շանվարադ, տես վերևում, էջ 29, ծանոթ 29։

33. Տե՛ս և հմմտ. Վ. Արևելցի, էջ 85—80։

34. Հավանաբար նկատի ունի 336 թ. աշնանը Ցարմուկ գետի և կամ Կաղիսիայի ճակատամարտը, ուր արաբները ջախջախեցին բյուզանդական և պարսկական բանակներին։

35. Տե՛ս և հմմտ. Ասողիկ, էջ 98, Մժ, 1, էջ 255, 259, ծանոթ. 4։

36. Վասպուրականի գավառներից մեկը, նաև քաղաք, այժմ կոչվում է Բաշկալե և ընկած է Աղբակ գետի աջափնյա վտակներից մեկի վրա։ Բնագրի այս վկայությունը սխալ է և հակասում է պատմական փաստերին (տե՛ս Սեբեոս, էջ 101, Ստ. Օրբելյան, էջ 118 և այլն)։ Ճիշտ է № 2174 բնագրի տվյալը՝ «Նա նմա ղաղտք» (տե՛ս նաև Վ. Արևելցի, էջ 86), որովհետև գրաբարում «աղտք» նշանակում է աղի տեղ, աղի հանքավայր։ Կարծում ենք բնագրի «զԱղբաք»-ը առաջ է եկել «զաղտք» բառի սխալ ընդօրինակությունից։

37. Այսինքն 630-ական թվերից մինչև 720-ական թվերը՝ մինչև 726 թվի Մանազկերտի ժողովը, որտեղ դատապարտեցին և հալածեցին քաղկեդոնականների (երկաբնակների) ուսմունքը։ Եվ իրոք, Եզրից մինչև Հ. Օձնեցին եղել են վեց կաթողիկոսներ։

38. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 127, Կ. Գանձակեցի, էջ 62 և ուրիշներ։

39. Տե՛ս Վ. Արևելցի, էջ 100։

40. Բնագրում «իշխաց» ձևով։

41. Բնագրի 235ա էջի վերին լուսանցքում գրված է «Ժողովն սուրբ Յոհաննու Օձնեձոյն»։

42. Իմա Հոհան Օձնեցին։

43. Բնագրի այս բառը սխալ է, որովհետև վերևի տարբերակում դրա փոխարեն կարդում ենք «երիս իրս», որը համապատասխանում է նախադասության իմաստին։

44. Բնագրի այս վկայությունը, որը, ինչպես տեսնում ենք, ցույց է տալիս, թե հեղինակը ժամանակակից է հիշյալ դեպքերին, կասկածանքով ենք վերագրում ժամանակագրության հեղինակին: Վերոհիշյալ դեպքերին, մեր պատմիչներից, այս կամ այն կերպ, թեև անդրադառնում են Հ. Դրասխանակերտցին (էջ 100—104), Ասողիկը (էջ 102—104) և Վ. Արևելցին (էջ 100), սակայն սրանցից և ոչ մեկը չունի Հ. Օձնեցու երեք պահանջները և նշված դեպքերը: Սույն տեղեկությունը, բացառությամբ վերջին՝ «զոր այժմ ի մերում ժամանակիս բազում գիրս բերեն ի Թագաւորութենէն և գտանեն գանձս թաղեալս» հատվածի, գտնում ենք Կ. Գանձակեցու մոտ, բերում ենք մեզ հետաքրքրող մասը. «Եւ ասէ (Օմար խալիֆան—Վ. Հ.) ցսուրբն (Հ. Օձնեցուն—Վ. Հ.). խնդրեա զինչ և կամիս, և արարից քեզ. ասէ հայրապետն. երիս իրս խնդրեմ ի քէն, որ քեզ դիւրին է տալ: Առաջինն այս. ի քրիստոնէից զոք մի բռնադատեսցես թողուլ զհաւատս իւր, այլ յիւրաքանչիւր կամս թողցես. և երկրորդ՝ զազատութիւն եկեղեցւոյ ընդ հարկաւ մի դնիցես, և ի սարկաւագաց և ի քահանայից մի ինչ առնուցուս. և երրորդ՝ ուր և իցեն քրիստոնեայք ի տէրութեան քում, համարձակութեամբ պաշտեսցեն զպաշտօնս իւրեանց. զայս գրով տուր մեզ. և ամենայն ազգ իմ ծառայեսցեն քեզ: Եւ վաղվաղակի հրամայեաց գիր գրել ըստ խնդրոյ նորա, և կնքեաց մատանեաւ իւրով, և ետ նմա պատիւս բազումս և զումարեաց զօրս բազումս ընդ նմա, և առաքեաց մեծաւ պատուով յաշխարհս Հայոց: Եւ նորա եկեալ հալածեաց զամենայն Յոյնս՝ որք էին յաշխարհին Հայոց, եթէ վերակացուք, եթէ զինուորք. և նոցա փախուցեալք այնքան շտապով, մինչև զգանձս ևս անգամ ոչ ժամանել տանել ընդ իւրեանս այլ ասաէն յաշխարհիս թաղեալք, և զհանգամանս տեղւոյն գրով ընդ իւրեանս տարեալ» (էջ 64—65): Մենք ենթադրում էինք, թե վերևում նշված բացակա հատվածը ևս պատկանում է Կ. Գանձակեցու գրչին. այդ նպատակով ստուգեցինք Մատենադարանի Կ. Գանձակեցու պատմության հնագույն ձեռագրերը, դժբախտաբար վերջիններս չհավաստեցին մեր ենթադրությունը (տես №№ 1399, էջ 109, 4584, էջ 331ա, և բ, 1486, էջ 16ա, 1518, էջ 193բ): Այստեղ ևս գտանք հրատարակության վերևում բերված ընդարձակ հատվածը նույնությամբ: Մնում է ենթադրել, որ Կ. Գանձակեցու մոտ բացակա հատվածը հեղինակը վերցրել է մեկ ուրիշ հեղինակից և կամ ինքն է ավելացրել բնագրին, որովհետև մեր հեղինակն էլ համարյա ժամանակակից է կամ ժամանակով շատ մոտ Կ. Գանձակեցուն:

45. Աշոտ Ա-ի թագավոր հռչակման՝ Բագրատունիների դինաստիայի հիմնադրման ժամանակի ճշտումը չափազանց կարևոր խնդիր է: Սկզբնաղբյուրների հակասական տեղեկությունների պատճառով այդ հարցը մինչև հիմա էլ հաստատ չի լուծված և հանդիսանում է վեճի առարկա: Ուսումնասիրողների մի մասն այն ընդունում է 835 թ. (տե՛ս Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հտ. Բ, էջ 703, H. Dagbaschian, Gründung des Bagratidenreiches durch Aschot Bagratuni, Berlin, 1893, էջ 71, ծանոթ. 2, A. Akulian, Einverleibung armenischer Territorien durch Byzanz im XI. Jahrhundert, Gruningen, 1912, էջ 11—12, Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 992 և ուրիշներ), իսկ մյուս մասը՝ 886 թ. կամ 837 թ. (տես A. Ter-Mikelian, Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur byzantinischen, Leipzig, 1892, էջ 75—76, Ed. Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, t. 1er, paris, 1859, էջ 269, M. Chazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft bis zur Entstehung des Bagratidenreiches, Marburg, 1903, էջ 54, J. Markwart. Südarmenien und die Tigrisquellen, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1915, էջ 131—132, 1920, էջ 106, K. Mlaker, Zur chronologie Asots I. «Հանդէս Ամսօրեայ», 1927, էջ 883. Ռ. Ֆասմէր, Ժամանակագրութիւն Հայաստանի ոստիկաններու առաջին Աբբասեանց օրով, Վիեննա, 1933, էջ 101—102, Լեո, Հայոց պատմություն, հտ. 2-րդ, Երևան, 1947 թ., էջ 522 և ուրիշներ): Վերջիններս կասկածանքով են վերաբերվել և քննադատության են ենթարկել ժամանակակից պատմիչ Հ. Դրասխանակերտցու տեղեկությունները: Սակայն նոր փաստերը ստիպում են մեզ առաջ քաշել այդ հարցը, վերանայել վերջին տասնամյակներում հանդես եկած ուսումնասիրությունների այդ հարցին նվիրված թեզերը:

Մեր որոնումների ժամանակ, Մատենադարանի ձեռագիր ավետարաններից մեկում (№ 3711), որը XIV դարի ընդօրինակություն է, մեզ հանդիպեց ձեռագրի հնագույն ընդօրինակության երեք հիշատակարան, ժամանակակցի կողմից գրված, որոնք նոր լույս են սփռում քննության ենթակա հարցի վրա: Հիշատակարանի գրիչ Գրիգոր Մաշկևորն ամսաթվի ճշտությամբ հայտնում է Աշոտ Ա. Բագրատունու թագավոր հռչակվելու օրը: Թեև այդ հիշատակարանը, ինչպես պարզեցինք հետագայում, սրանից ավելի քան քառասուն տարի առաջ հրատարակված է եղել («Արարատ», 1910, էջ 623), սակայն ուշ ժամանակների

հետագոտողները (Մարկվարտ, Մլակեր, Լեո և այլն) այդ տվյալները մատնել են անուշադրության։ Բերում ենք այդ հիշատակարաններն ամբողջությամբ։

ա. էջ 10ր «Գրի ձեռամբ Գրիգոր վարդապետին Քաջբերունոյ ի թվին ԳՃԼԳ տրէ ամսոյ Է (7) ի սուրբ անապատին Լմայ ի սկիզբն աւետարանիս ի յանուն Սքանչելագործութեան»։

բ. էջ 92ա «Մեղապարտ դրիչ Գրիգոր վարդապետ Բաջրբերունոյ թվին ԳՃԼԳ տրէ ամսոյ Ի (20)»։

գ. էջ 159ր «Գունցաւ ի սկիզբն թագաւորութեան Բագրատունեաց Աշոտոյ, ձեռամբ անարժան Գրիոոր Մաշկևորի ի ժամանակս հայրապետութեան Գէորգա կաթողիկոսին, որ օծեաց զԱշոտ թագաւոր Հայոց ի թվին մերում ԳՃԼԳ և քաղոց ամսոյ Ժ (10), ի անուն սբրոյն Սքանչելագործին վանիցն»։ (Ձեռագրի 103ա էջի ներքևում մնացել է դարձեալ սկզբնական հիշատակարանից մի հատված. «տրէի Լ (30) ըսկիզբն քաղոցի»)։

Ընդունելով, որ Հայոց 333 թվի Նավասարդի մեկը շարժական տոմարի հաշվով սկըսվում է 884 թ. ապրիլի 19-ին (Ed. Dulaurier, Recherches sur la chronologie armenienne t. Ier, էջ 385), ապա մեզ հետաքրքրող հիշատակարաններում տրված հայկական տոմարը վեր է ածվում Հուլյան տոմարի հետևյալ հաշվումներին, տրե ամիսը կհամապատասխանի հուլիսի 18-ից—օգոստոսի 16-ին, իսկ քաղոց ամիսը՝ օգոստոսի 17-ից—սեպտեմբերի 15-ին։ Այստեղից էլ հայկական տոմարի 333 թվի (ա) տրե ամսի 7-ը համապատասխանում է 884 թ. հուլիսի 24-ին, (բ) արե ամսի 20-ը՝ Օգոստոսի 6-ին, (գ) քաղոց ամսի 10-ը՝ օգոստոսի 26-ին։ Ուրեմն համաձայն Գրիգոր Մաշկևորի՝ Աշոտ Ա-ի թագավոր հռչակվելը տեղի է ունեցել 884 թ. օգոստոսի 26-ին, իսկ այդ օրը չորեքշաբթի է։

Սակայն, ինչպես հայտնի է, ի թիվս այլ եկեղեցիների, հայկական եկեղեցին ևս ի պատիվ Քրիստոսի մատնության, չորեքշաբթի օրը սուգ հայտարարելով արգելում է պատարագը։ Նշանակում է հավաստի չէ՞ մեզ հետաքրքրող հիշատակարանի տվյալը։ Սկզբնաղբյուրների լռության պատճառով մեզ համար այդ մանրամասնությունները (և ոչ միայն մանրամասնությունները) մթության քողով են պատած, թեև Հ. Դրասխանակերտցու այդ մասին եղած ակնարկը մասամբ կարող է բարձրացնել մթության այդ քողը։ Վերջինս Աշոտ Ա-ի թագադրության արարողության մասին դրում է. «Կոչեցաւ ապա և անդ մեծ հայրապետն Գէորգ և զհոգևոր օրհնութեանցն զգովութիւնս աստուածայինս ի վերայ կատարեալ փոխանակ օծման սրուակի իւղոյն պսակեն զնա թագաւոր ի վերայ Ասքանազեան ազինս», (էջ 139, նախապես ենթադրելով, որ կարող է ընդգծված բառերից մեկն ու մեկը աղճատված լինել, ստուգեցինք Հ. Դրասխանակերտցու պատմության Մատենադարանում պահվող 17 ձեռագիր ընդօրինակությունների համապատասխան հատվածները, որոնք, բոլորն էլ առանց բացառության, համապատասխանում են վերևում մեջ բերվածին)։ Մ. Օրմանյանը հենվելով Հ. Դրասխանակերտցու վերոհիշյալ վկայության վրա, իրավամբ գրում է. «Գործածուած արարողութեանց մասին Պատմաբանին խօսքերէն այնպէս կ'երևի. թէ լոկ աղօթք և օրհնութիւն կատարուած է և ոչ օծում,...և բացայայտ կերպով օծում տեղի ունեցած չըլլալուն կ'ակնարկէ» («Ազգապատում», էջ 991—992)։

Թե ինչու են այդպես վարվել, դժվար է ստույգ բան ասել, քանի որ փաստերի սակավության պատճառով մտքի դեգերումների ասպարեզն այստեղ ընդարձակ է։ Համենայն դեպս Հ. Դրասխանակերտցու վերևում նշված ցուցումից հետո դժվար է կասկածել, Գրիգոր Մաշկևորի այս տեղեկությունների և կամ դրանց աղավաղված լինելու վրա։ Հենց այդ պատճառով էլ հայոց ՅԼԳ-ն փորձ չարինք կարդալ՝ ՅԼԴ (ընդունելով վերջին տառերի սովորական շփոթման հնարավորությունը), որի դեպքում 885 թ. օգոստոսի 26-ը կլինի հինգշաբթի։ Թեև կարող էր Աշոտ Ա-ի թագավոր հռչակումը լինել նաև 885 թ.։ Պատմական նշանակություն ունեցող այդպիսի մի մեծ եղելության համար, թե ինչու են ընտրել տարվա սովորական օրերից մեկը, հաստատ բան ասելը առայժմս դժվար է. գուցե այդպես են վարվել, որպեսզի հենց այդ օրը նշեն դարերի ընթացքում կորած հայ ինքնուրույն պետականության վերականգնման փաստը։ Նշանակում է Աշոտ Ա-ն դե-յուրե թագավոր հռչակվել է 834 թ. օգոստոսի 26-ին։

Այս տարեթիվն ընդունելու համար մենք ունենք այլ կռվաններ ևս։ Առաջարկվող ժամանակագրության № 6617 տարբերակը, ինչպես նաև XVII դարի մի ժամանակագրություն (ՄԺ, 1, էջ 256), որի վկայությունը, սակայն, ժամանակին ուշադրության չէինք արժանացրել (ՄԺ, 1, էջ 260, ծանոթ. 10), նույնպես նշում են Հայոց 333 թվականը։ Ըստ երևույթին, ինչպես հիմա է պարզվում, վերջին երկու տեղեկությունները ևս, որոնք

հանված են, անտարակույս, հնագույն ու հավաստի աղբյուրներից։ Աշոտ Ա-ի թագավոր հռչակումը պարզորեն նշում են հուլյան տոմարի 884 թվին։ Հիմք ընդունելով Հայոց ՅԼԳ (333) թվականը, հավանական է ենթադրել, որ Կ. Գանձակեցու (էջ 75), Ստեփանոս Օրբելյանի (էջ 175) ՅԼԴ (334) թվին Աշոտ Ա-ի թագավոր օծման վկայությունները գրչագրական շփոթի արդյունք են, և սակայն հնարավոր է, որ վերջիններս էլ նման մի սխալից են օգտվել, ընդունելով, որ ՅԼԴ-ն հեշտությամբ կարող էր դառնալ ՅԼԴ, ինչպես նշեցինք վերևում։

884 թ. Աշոտ Ա-ի թագավոր հռչակվելու այս նոր վկայությունը վերականգնում է դեպքերին ժամանակակից պատմիչ՝ Հ. Դրասխանակերտցու մեզ հետաքրքրող հարցի մասին թողած վկայությունների հավաստիությունը։ Նախ Աշոտ Ա թագավորի հետ բյուզանդական կայսր Բասիլիոս I-ը կարող էր դաշինք կնքել, ինչպես նշում է Հ. Դրասխանակերտցին (էջ 140), կամ թագ ուղարկել, ինչպես նշում են ավելի ուշ շրջանի պատմիչները, որովհետև վերջինս մահացել է 886 թ. մարտի 11-ին (ըստ Էդ. Դյուլորիեի, Recherches sur la chronologie arménienne, t. Ier, *էջ 269, ոմանք էլ նշում են 886 թ. օգոստոսի 29-ը, տես* H. Dagbaschian, Grundung des Bagratidenreiches durch Aschot Bagratuni, *էջ 71, ծանոթ 2, ըստ որի Հ. Դրասխանակերտցին իբր թե Բասիլիոս I-ին շփոթել է նրա որդի և հաջորդ Լևոնի հետ), երկրորդ՝ ստույգ է նաև Հ. Դրասխանակերտցու մյուս վկայությունը, թե խալիֆի կողմից Աշոտ Ա-ին թագ և թագավորական զգեստներ բերել է Իսա իբն աշ Շայխ իբն Սալիլ աշ Շեյբանին, որովհետև, ինչպես վերջին ուսումնասիրություններն են ցույց տալիս, նա մահացել է հեջրեի 269 թ., այսինքն հուլյան տոմարի 21/VII 882 թ.—10/VII 883 թ.* („И. Орбели, Синхронистические таблицы" Л., *1940, էջ 58, Ցամմէր, Ժամանակագրութիւն Հայաստանի ոստիկաններու..., էջ 106). և ոչ թե անպայման 882 թվին, ինչպես սխալմամբ կարծում են ոմանք։ Ի դեպ, անհրաժեշտ է նշել նաև այն, որ Իսա իբն Շայխը թագավորական նվերները բերել է ոչ թե հանդեսների ժամանակ, այլ մինչ այդ, ավելի վաղ, ինչպես երևում է Հ. Դրասխանակերտցու վկայությունից (էջ 138—139)։*

Եթե ընդունենք Գրիգոր Մաշկևորի տեղեկությունները, այն դեպքում, ինչպես վարվենք, այս հարցի մասին մյուս մատենագիրների թողած տեղեկությունների հետ։ Ինչպես հայտնի է, Ասողիկը և Վ. Արևելցին այդ եղելությունը նշում են Հայոց ՅԼԶ թվականին։ Այստեղ կարևորը Ասողիկի վկայությունն է։ Իսկ սա մեզ հետաքրքրող դեպքերից ժամանակով հեռու էր 90—100 տարի և կարող էր սխալվել, ինչպես հաճախ այդպիսի (1—2 տարվա) անճշտությունների հանդիպում ենք նրա մոտ։ Բայց դրանից, Ասողիկն այդ վկայությամբ ինքն իրեն հակասում է։ Նա գրում է, որ հայ պետականության նորոգումը եղել է Աշոտ Ա-ի ձեռքով «յաւուրս Վասլի Յունաց թագաւորին և կամակցութեամբ նորին յՅԼԶ մերոյ... ամք ՊԶԸ...» (էջ 157)։ Եթե իրոք Բասիլիոս I-ի ժամանակ և կամակցությամբ է Աշոտ Ա-ն թագավոր հռչակվել, ապա այդ պիտի լիներ մինչև 886 թիվը, նշանակում է, Ասողիկի տված հայոց ՅԼԶ (887) թվականը սխալ է, իսկ եթե հաստատ է հայոց ՅԼԶ (887) թվականը նշանակում է Աշոտ Ա-ի թագավոր հռչակումը տեղի է ունեցել Բասիլիոս I-ի մահից՝ 886 թ. հետո, հետևապես Ասողիկի վկայության առաջին մասը ստույգ չէ։

Սակայն ուսումնասիրողները մեծ մասամբ նկատի են ունեցել այլ կռվաններ. օրինակ՝ Մարկվարտը և Մլակերը իրենց եզրակացությունների հիմքում դրել են Թ. Արծրունու տեղեկությունները։ Վերջինս (III, *Ի) Վասպուրականի իշխան Դերենիկի սպանության հանգամանքների մասին խոսելիս Աշոտ Ա-ին հիշում է թագավոր, իսկ Դերենիկի սպանությունն էլ Մարկվարտը հավանականությամբ նշում է 887 թ. («Հանդէս Ամսօրեայ», 1915, էջ 132)։ Այնուհետև Մարկվարտը և նրան հետևելով Մլակերը բառացի գրում են.* „Bei diese Gelegenheit *(Դերենիկի սպանությունը Վ. Հ.)* erhält Ašot bei Tohmas zum erstenmal den Konigstitel" *նույն տեղում, 1915, էջ 139),* „Derselbe hat richtig erkannt, daß Ašot bei Tohma Arcruni erst nach der Ermordung des Grigor Derenik, Fursten von Vaspurakan den Konigstitel erhalt" *(նույն տեղում, 1927, էջ 883)։ Մլակերը Աշոտ Ա-ի թագավորությունը նշում է 887/888—890/891 թթ. (նույն տեղում, 1927, էջ 886, հմմտ. Մարկվարտ, նույն տեղում, 1920, էջ 106, որտեղ Աշոտ Ա-ի մահը նշում է 890 թ., իսկ թագավորությունը 3 տարի, գտնելով, որ Թ. Արծրունու այն վկայությունը, թե Աշոտ Ա-ն թագավորել է Դ (4) տարի, պետք է ուղղել Գ (3) տարի)։ Սակայն հարցն այն է, որ Թ. Արծրունին վերոհիշյալ գլխում երբ նկարագրում է Դերենիկի սպանու-*

թյունը և սպանության նախորդող դեպքերը, Աշոտ Բագրատունուն երեք անգամ հիշում է իշխանաց իշխան (էջ 357, 361, 365), երեք անգամ՝ ուղղակի Աշոտ (էջ 359, 362, 363), և երկու անգամ՝ թագավոր (էջ 368, 369)։ Եվ եթե Դերենիկի սպանության ժամանակ Թ. Արծրունու կողմից Աշոտ Ա-ն առաջին անգամ հիշվում է թագավորական տիտղոսով ապա ինչքան հավաստի է Մարկվարտի և Մլակերի եզրակացությունը, թե դրանից առաջ Աշոտ Ա-ն թագավոր չէր կարող լինել և Աշոտ Ա-ի թագավորության սկիզբը, նրանց կարծիքով, պետք է հաշվել անպայման 887 թ.։

Բայց, սխալվում է Մարկվարտը և նրան հետևելով Մլակերը, երբ Դերենիկի սպանությունը նշում են 887 թ. ուշ աշնանը («Հանդէս Ամսօրեայ», 1915, էջ 132, 1920, էջ 106, 1927, էջ 883)։ Թ. Արծրունին նշում է, որ Դերենիկի սպանության ժամանակ նրա որդիներից Աշոտը 9 տարեկան էր, Դավիթը՝ 7, Գուրգենը՝ 5 (էջ 308)։ Միաժամանակ նույն հեղինակը՝ մի այլ տեղ հաղորդում է, որ Դերենիկի որդիներից Աշոտը ծնվել է Հայոց 326 թ., իսկ Դավիթը՝ 328 թվին (էջ 352), նշանակում է Դերենիկը սպանվել է հայոց 335 թ. (326+9, 328+7)։ Իսկ հայոց 335 թ. համընկնում է 19/IV 886 թ.— 18/IV. 887 թ. (Ed. Dulaurier, Recherches sur la chronologie armenienne, t. Ier էջ 383)։ Եվ որովհետև Դերենիկը «ել գնաց...ի Ծուաշ գաւառ ձմերել յաւանին Մառական» (էջ 364, համտ. «Պատմութիւն Շապհոյ Բագրատունւոյ», հրատ. Դ. Տեր-Մկրտչյան և Մեսրոպ եպիսկոպոս, Էջմիածին, 1921, էջ 69), այսինքն ուշ աշնանը, ինչպես ենթադրել է Մարկվարտը, և այդ ժամանակ էլ սպանվել, ապա այդ կարող է լինել միայն 886 թվի ուշ աշնանը, քանի որ հայոց 335 թ. վերջին եզրը հասնում է 887 թ. գարնան սկզբները։ Սակայն, Թ. Արծրունու մի այլ վկայությամբ Դերենիկի սպանությունը պետք է եղած լինի 885 թ. ուշ աշնանը։ Այսպես, վերևում նշեցինք, որ ըստ Թ. Արծրունու, Դերենիկի ավագ որդին՝ Աշոտը ծնվել է հայոց 326 թ., սակայն մի այլ տեղ, նա, հակասելով իր իսկ ցուցմունքին, նույն Աշոտի ծննդյան մասին այլ թիվ է տալիս. «Սորա (Աշոտի) ամք ձգեալ լինին յՑԻԵ թուականէն Հայոց. լեալ ամաց ԻԹ՝ փոխի յաշխարհէս յամսեանն արեգ, որ օր Դ էր ամսոյն յաւուր երկուշաբաթւոջ ի յիններորդ ժամու...» (էջ 399)։ Այս ամբողջից վերցնում ենք վկայության սկզբի մասը, ըստ որի Աշոտը ծնվել է հայոց 325 թվին և որովհետև հոր՝ Դերենիկի սպանության ժամանակ Աշոտը 9 տարեկան էր, նշանակում է սպանությունը տեղի է ունեցել հայոց 334 թ., այսինքն 885 թ. ուշ աշնանը։ Ինչպես տեսնում ենք, Մարկվարտը Դերենիկի սպանությունը 887 թ. կասկածանքով է նշում, իսկ ուրիշները (Մլակեր, Լեո) այդ վկայակոչում են որպես անառարկելի ճշմարտություն։ Սակայն, ինչպես վերևում ցույց տվինք, իր՝ Թ. Արծրունու վկայությամբ, այդ սպանությունը մի դեպքում տեղի է ունեցել 886 թ., մի այլ դեպքում՝ 885 թ.։ Հետևապես, Մարկվարտի օգտագործած Թ. Արծրունու վկայությունը չպետք է վերցնել անառարկելի, քանի որ նա, ինչպես տեսանք, հակասում է ինքն իրեն*։

Հենց վերջերս պատմագիտական մի աշխատության մեջ Աշոտ Ա-ի թագավորության ժամանակի մասին առաջ է քաշվել հետաքրքիր տեսակետ։ Աշխատության հեղինակ պատմական գիտ. թեկնածու Բ. Ն. Առաքելյանը Շիրակավանի ժողովը նշելով 869 թ. („Гарни", I, էջ 85) գրում է. „Нам кажется, что основной задачей Ширакаванского собора, созванного, как свидетельствуют источники, Ашотом Багратуни в своей резиденции, было провозглашение Ашота царем Армении... *Воцарение Ашота Багратуни в дни Ширакаванского собора подтверждается также другими* сведениями...", նույն տեղում, էջ 86 (ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.)։ Այստեղ հեղինակը նկատի ունի Սյունյաց Մա-

* Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ ենք համարում նշել նաև հետևյալը. Թ. Արծրունու առանձին վկայությունները ոչ միայն երբեմն հակասում են իրար, ինչպես ցույց տվինք վերևում, այլև չեն հաստատվում նրա պատմության շարունակողի տվյալներով. օրինակ, ըստ Թ. Արծրունու Աշոտ Ա-ի դուստր Սոֆին, իր ամուսնու՝ Դերենիկի սպանությունից հետո «կեցեալ... զտարի մի և զամիսս Ը՝ յաւելաւ առ հարս իւր...» (էջ 369), մինչդեռ Թ. Արծրունու պատմության շարունակողի (Անանուն) համաձայն Սոֆին մահացել է իր ամուսնու սպանությունից յոթ ամիս հետո (էջ 432, համտ. նաև այս երկուսի տվյալները Աշոտ Ա-ի մահվան մասին, էջ 370 և 432)։ Ինչպես դժվար չէ նկատել, Թ. Արծրունու տվյալների նկատմամբ նորից առաջանում է կասկածանք, հետևապես չի կարելի մի հեղինակի վկայությունը, առանց ուրիշ աղբյուրներով ստուգելու, վստահելի համարել, ինչպես վարվում են Մարկվարտը, Մլակերը և ուրիշները ու այն ներկայացնել ճշմարտության որոշակի եզրեր ունեցող մի իրողություն։

րիամ իշխանուհու Սեանի 874 թ. և Աշոտ Ա-ի կնոջ Կատրանիդեի 879 թ. արձանագրությունները, որոնցից առաջինում Աշոտ Ա-ն հիշվում է թագավոր, իսկ երկրորդում Կատրանիդեն՝ թագուհի: Եվ ապա ընկ. Բ. Առաքելյանը եզրափակում է. „... в 886 г. оно (армянское царство—В. А.) было признано не только арабским халифатом, но и Византией. Таким образом армянское царство было фактически восстановлено в 869 г., но признано соседними державами лишь в 886 году, когда арабский халиф Абул-Аббас Ахмед Эл-Мутамид и византийский император Василий I послали корону Ашоту I...“ (Նույն տեղում, էջ 87):

Ընկ. Բ. Ն. Առաքելյանի այն տեսակետը, թե Աշոտ Ա-ն դե-ֆակտո թագավոր է եղել ավելի վաղ և հետագայում միայն դե-յուրե հռչակվել թագավոր, միանգամայն ճիշտ միտք է: Սակայն կուզենայինք նշել, որ Աշոտ Ա-ն դե-ֆակտո թագավոր եղել է ոչ թե 869 թվից, ինչպես կարծում է հեղինակը, այլ ավելի վաղ: Ընկ. Բ. Ն. Առաքելյանի վերևում շարադրված դրույթներից կվերցնենք երեքը՝ Շիրակավանի ժողովը արդյոք 869 թվին է տեղի ունեցել, Շիրակավանի ժողովն արդյոք խնդիր է ունեցել Աշոտ Ա-ին թագավոր հռչակելու, վերջին այս դրույթն արդյոք հաստատում են վերևում հիշված 874 և 879 թվերի՝ արձանագրությունները:

Նախ առանց փաստերի և հիմնավորման է նշվում Շիրակավանի ժողովը 869 թ.: Միայն այսպիսի մի վկայություն տալիս է այդ դեպքերից չորս դար հետո ապրող Վ. Արևելցին (էջ 112), որի տեղեկությունները հակասում են պատմական փաստերին: Ինչպես հայտնի է, Կ. Պոլսի պատրիարք Փոտի հատուկ նամակն ուղղված իշխանաց իշխան Աշոտին, վերաբերում էր հունական և հայկական եկեղեցիների դավանաբանական միության խնդրին: Այդ հարցի քննության համար հրավիրվեց Շիրակավանի ժողովը, որը, ինչպես ենթադրում է Մ. Օրմանյանը, Աշոտի անունով մերժեց այդ առաջարկը: Ամբողջ հարցն այն է, որ Փոտի նամակը, Շիրակավանի ժողովը և Աշոտի պատասխանը պետք է լինեին մինչև 867 թ., որովհետև Փոտը Կ. Պոլսի պատրիարքության աթոռից հեռացվեց 867 թ. և կրկին հաստատվեց իր պաշտոնում 877 թվին, երբ հայոց կաթողիկոս և Շիրակավանի ժողովի նախագահ Զաքարիա Ձագեցին մահացած էր: Այսպիսով, սխալ կկատարենք, եթե Շիրակավանի ժողովը դնենք 869 կամ 867 թվերին: Մատենագրական մի վկայությամբ Շիրակավանի ժողովը տեղի է ունեցել 862 թվին: Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի ձեռագրերից մեկը կոչվում է. «Հաւաքումն բանից Նախնեաց», որի առաջին փաստաթուղթը վերնագրված է. «Թուղթ Փոտայ պատրիարքի Յունաց՝ առ Զաքարիա կաթողիկոս Հայոց»: Այս նամակի վերջում ավելացել է հետևյալ հիշատակարանը. «Երեք հարիւր ԺԱ թուականութեանն Հայոց առաքեաց Փոտ Կոստանդնուպօլսոյ հայրապետն զՎահան Նիկիոյ արքեպիսկոպոսն ի Հայս առ Զաքարիա Հայոց Մեծաց կաթողիկոս, որ արար ժողով ի Շիրակաւան՝ եպիսկոպոսաց բազմաց և կրօնաւորաց՝ առաջի Աշոտոյ Հայոց սպարապետին, քանզի անդ նստէր ի բանակի պատերազմին զօրօք իւրովք, զոր գումարեալ էր վասն հիւսիսական կողմանց ապստամբութեանն...» (ԲՑՎ, Բ, էջ 1069—1070): Միևնույն ժողովածուի երկրորդ փաստաթղթում, որը վերաբերում է Շիրակավանի ժողովի որոշումներին, երկրորդ անգամ ժողովի տարեթիվը նշվում է 862 թ. (Նույն տեղում, էջ 1070): Այս թիվն է ընդունում նաև XVIII դ. մի ժամանակագիր (տես ՄԺ, 1, էջ 338): Սույն հարցին անդրադարձող ուսումնասիրողները ևս ընդունել են 862 թ. կամ IX դ. 60-ական թվականների սկզբներին (Աբել Մխիթարյանց, Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Վաղարշապատ, 1874, էջ 101, Ф. М. Россейкин, Первое правление Фотия патриарха Константинопольского, «Արարատ», 1917, էջ 810, ակադ. Հ. Մանանդյան «Խորենացու առեղծվածի լուծումը», Երևան, 1934, էջ 150 և ուրիշներ):

Այսպիսով, առկա եղած փաստերը առայժմ հաստատում են, որ Շիրակավանի ժողովը տեղի է ունեցել ոչ թե 869, այլ 862 թվին:

Թեև Շիրակավանի ժողովի և նրա որոշումների մասին եղած տեղեկությունները ժլատ են, սակայն մի բան հաստատ է, որ այդ ժողովը զբաղվել է միայն դավանաբանական հարցերով: Մի ժողով, որին մասնակցել են միայն «եպիսկոպոսաց բազմաց և կրօնաւորաց» հազիվ թե թագավոր հռչակելու իրավասություն ունենար:

Վերևում նշված «Հաւաքումն բանից Նախնեաց» ձեռագրի երկրորդ փաստաթուղթը կոչվում է. «Պատճէն ժողովոյն Շիրակվանի հանդերձ հաւատոյ դաւանութեամբ», որի վերջում գրված է. «Վերջ պատճէնի ժողովոյն Շիրակվանու, որ գումարեցաւ յաղագս քննութեան հաւատոց առ Զաքարիա կաթուղիկոսիւ՝ յամի տեառն 862» (ԲՑՎ, Բ, էջ 1070):

Վ. Աբեղյանն ակնարկում է և հաստատում, որ այս ժողովը դավանաբանական հարցով զբաղվել (էջ 112)։

Այսպիսով, այն տեսակետը, թե Շիրակավանում հրավիրված ժողովի հիմնական խնդիրն է եղել Աշոտ Բագրատունուն Հայաստանի թագավոր հռչակել, չի հաստատվում սկզբնաղբյուրների տվյալներով։

Շիրակավանի ժողովի օրերին Աշոտ Բագրատունու թագադրությունը հաստատող վկայությունների շարքում, ընդ. Բ. Առաքելյանը հիշում է 874 և 879 թվերի արձանագրությունները, սակայն վերջիններիս վկայություններն այդ գրույթի հաստատման համար իզուր են օգտագործված, որովհետև դրանք Շիրակավանի ժողովի և նրա առաջ դրված խնդիրների մասին ոչինչ չեն հաղորդում և բոլորովին այլ բովանդակություն ունեն։ Նյութական կուլտուրայի այս երկու հուշարձաններից առաջինում, Սյունյաց Մարիամ իշխանուհու 874 թ. արձանագրության մեջ, Աշոտ Բագրատունին թագավոր է հիշվում ընդ. Կ. Ղաֆադարյանի ընթերցման մեջ (տես «Հայկական գրի սկզբնական տեսակները», Երևան, 1939, էջ 68), մինչդեռ պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկի ընթերցման բնագրում Աշոտ Բագրատունին հիշվում է լոկ Աշոտ, առանց «թագավոր» տիտղոսի (Л. Меликсет-Беков, Новооткрытая надпись на Севане от 874 г. [см. сборник „Памяти акад. Н. Я. Марра", Москва—Ленинград, 1939, *էջ 413*])։

Այս արձանագրությունը բերում է նաև Ստ. Օրբելյանը իր Պատմության մեջ, որտեղ Աշոտը հիշված է նույնպես իշխանաց իշխան (էջ 174)։

Իսկ երկրորդ արձանագրության մեջ (879 թ.) Աշոտ Ա-ի կինը իրեն կոչում է Հայոց թագուհի։ Քանի որ* IX *դարի 70-ական թվերի երկու արձանագրության մեջ առկա են նման վկայություններ, ուստի ընդ. Բ. Առաքելյանը ենթադրում է, թե Աշոտ Ա-ն պետք է թագավոր հռչակված լիներ Շիրակավանի ժողովում։ Սակայն այս երկու արձանագրությունների, մասնավորապես երկրորդի նշանակությունը, չպետք է գերագնահատել և կարծել, որ եթե Կատրանիդեն 879 թ. իրեն կոչել է Հայոց թագուհի, նշանակում է Աշոտը մինչև այդ (հատկապես Շիրակավանի ժողովում) հռչակվել է թագավոր։ Կարծում ենք, տարօրինակ բան չի ստացվի, եթե արձանագրություններից մեզ առաջարկած հետևությունը չհանենք, այսինքն մի մեծ իշխանի կինը իրեն կարող էր թագուհի կոչել, թեև ամուսինը կարող էր թագավոր չլինել. օրինակ, հայտնի փաստ է, որ Իվանե Զաքարյանը թագավոր չի եղել, սակայն նրա կինը, Խոշակը Շիրակավանի 1228 և 1231 թվերի արձանագրությունների մեջ իրեն հիշում է «Վրաց և Հայոց թագուհի» (Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիր, ՍՊԲ, 1913, էջ 71, 74)։ Թեև այս արձանագրությունները ոչ մեկին հիմք չեն տվել Իվանեին Վրաց և հայոց, կամ լոկ հայոց թագավոր համարելու։*

Կարող էր պատահել, որ Աշոտ Ա-ն թագավոր չհռչակված, նրա կինն արձանագրության մեջ իրեն հիշեր թագուհի։ Այո, կարող էր, որովհետև, թագուհի կարող էր կոչվել ոչ միայն թագավորի կինը, այլև քույրը, աղջիկը, այդպիսի բազմաթիվ փաստեր ունենք վիմագիր արձանագրություններում։ Հնարավոր է, որ Կատրանիդեն թագավորական ընտանիքից սերվելու պատճառով, որի մանրամասնությունները առայժմ չգիտենք, իրեն կոչել է թագուհի։ Երկրորդ՝ 862 թվին Աշոտ Բագրատունին դառնալով իշխանաց իշխան, հայ նախարարների մեջ դառնում է առաջինը և երկրի փաստական տերը։ Այդ պաշտոնն ստանձնելուց հետո, Աշոտ Բագրատունու իրավական և քաղաքական ֆունկցիաների մասին ահա թե ինչ է գրում նրան ժամանակակից պատմիչ Հ. Դրասխանակերտցին. «Ապա ոստիկան ոմն ի Հայս առաքեալ, որ Ալի Արմանի անուանիւր՝ ըստ հրամանի ամիրապետին իշխան իշխանացս Հայոց դնա կացուցանէր, բազում զգեստիւք և արքունական պատուով ճոխացուցեալ ի նա հաւատալով զսակս Հայոց և զամենայն բեկար արքունի։ Եւ այսպէս պատուականագոյն և առաջին նա գտեալ եղև քան զամենայն նախարարութիւնս Հայոց. և

** Ի դեպ, այս արձանագրության մեջ չի ասվում, թե Կատրանիդեն իրոք Աշոտ Ա-ի կինն է, մինչդեռ ուրիշները, օրինակ՝ Մարկվարտի «Բագրատունեաց ծագումը» աշխատության թարգմանիչ Հապոզյանը, որի աղբյուրը մեզ անհայտ է, Աշոտ Ա-ի կնոջ անունը նշում է Խոսրովիդուխտ (Մարկվարտ, Բագրատունեաց ծագումը, Վիեննա, 1915, էջ ԺԵ)։ Ենթադրում ենք նաև, որ այս արձանագրության թվականը սխալ է, և այն պետք է կարդալ ՑԽԸ փոխանակ ՅԻԸ, այն դեպքում կստանանք ոչ թե 879, այլ 899 թ. հետևապես արձանագրության մեջ հիշված Կատրանիդե թագուհին կլինի ոչ թե Աշոտ Ա-ի կինը, այլ Սմբատ Ա-ի։*

ամենեքեան զաշխոռ ընդ նմա գնէին՝ որպէս արգարև ընդ թագաւորական զարմի։ Այլև ի մտի ամենեցուն եղեալ, զի թէ գէպ ինչ պիտոյից գացի՝ նաև ի տոհմ իւր արժանի լիցին մատչել ի թագաւորութեան ցեղս գնոսա որոշել յայլոց նախարարութեան ցեղից» (էջ 133)։

Իսկ Վ. Արևեյցին Աշոտ Բագրատունու մասին ոչ առանց հիմքի գրում է. «և չէր ինչ պակաս բայց ի թագէ...» (117)։

Ըստ երևույթին, այս հանգամանքը նկատի ունենալով էլ, հայոց կաթողիկոսների մի ցանկում, կազմված 997 թվին, հեղինակն Աշոտ Ա-ի թագավորությունը նշում է 864 թվից, դրա տակ հասկանալով նրա իշխանաց իշխան դառնալը (№ 7615, էջ 218ա)[*]։

Վերոհիշյալ վկայությունները, ինչպես տեսնում ենք, ցույց են տալիս Աշոտ Բագրատունու դերը որպես չթագադրված թագավորի՝ հայոց նախարարների մեջ։ Հենց այս հանգամանքն էլ, ըստ երևույթին, նկատի է ունեցել նրա կինը և 879 թ. արձանագրության մեջ իրեն կոչել թագուհի։

Այս կապակցությամբ չպետք է մոռանալ լեզվի պահպանողական լինելու ընդունակությունը։ Աշոտ Ա-ն երկու տասնյակ տարիներից ավել Հայաստանում եղավ իշխանաց իշխան, այդ պատճառով էլ նույնիսկ թագավոր դառնալուց հետո էլ նրան հիշում են այդ տիտղոսով։ Օրինակ. Մուսուլի իշխող Հարիբը Սմբատ Ա-ին գիմում է. «...Առ Սըմպատ որդի Աշոտոյ իշխանԻՇ Հայոց» ձևով (Շ. Բագրատունի, էջ 72)։ Մեր կարծիքով, գրանով պետք է բացատրել ինչպես Լազարյան Ավետարանի 887 թ. հիշատակարանում «յիշխանութեանն Աշոտի իշխանաց իշխանի» (Մոսկվա, 1899, էջ Գ) հիշատակման ձևը, այնպես էլ Թ. Արծրունու պատմության վերևում նշված գլխում (III, Ի) Աշոտ Ա-ին և իշխանաց իշխան (3 անգամ), և ուղղակի Աշոտ (նույնքան անգամ), և թագավոր (2 անգամ) միաժամանակ հիշելը։

Այսպիսով, վերևում ողջ շարադրածից հանգում ենք հետևյալին՝ Աշոտ Բագրատունին 862 թվից հանդիսացել է Հայաստանի ամենախոշոր ֆեոդալը և ունեցել է երկրի կառավարման փաստական իշխանություն, իսկ թագավոր հռչակվելու իրավաբանական ակտը տեղի է ունեցել 884 թ. օգոստոսի 26-ին, իսկ այնուհետև հարևան երկրներն Աշոտ Ա-ին ճանաչել են որպես թագավոր։ Հետևապես, 884 թվականն էլ պետք է ընդունել որպես Բագրատունիների գինաստիայի հիմնադրման և Աշոտ Ա-ի թագավորության սկիզբ։

46. Եթե խոսքը վերաբերում է Տարոնի իշխան Բագարատ Բագրատունուն, ապա նա իշխանաց իշխան նշանակվեց հոր՝ Աշոտ Մսակերի մահից (826 թ.) հետո և մահացավ 851 թվին F. Justi „Iranisches Namenbuch", Marburg, 1895, էջ 58, 417), հետևապես սրան չի կարող վերաբերվել այս տեղեկությունը։ Իսկ եթե այն վերաբերում է Բագրատունիների գինաստիայի հիմնադրմանը և «Բագարատայ» բառը թյուրիմացություն պետք է համարել, որը և ավելի հավանական է, ապա Արշակունիների անկումից (428 կամ 429) մինչև Բագրատունիների հանդես գալու 434 տարվա ընդմիջումը կհամապատասխանի 862/863 թվերին, երբ Աշոտ Ա-ը նշանակվեց իշխանաց իշխան և ապա դարձավ թագավոր։ Նշանակում է, մեր հեղինակը Աշոտ Ա-ի իշխանաց իշխան դառնալը համարում է Բագրատունիների, որպես գինաստիայի հանդես գալու սկիզբ, որը և ճիշտ է, որովհետև սկսած 862—863 թթ. Աշոտ Ա-ը դառնալով իշխանաց իշխան, կատարում էր թագավորական ֆունկցիաներ (այս մասին տես վերևում, ծանոթ. 45, Б. Аракелян. Гарни, результаты раскопок 1949—1950, էջ 85)։

47. Գրչագրական սովորական սխալ, պետք է լինի «Ե» (5)։

48. Սմբատ Ա-ի սպանությունն իրականից նշված է մեկ տարի շուտ։ Սրա նահատակությունը Հայսմավուրքում գրված է 914 թ. ապրիլի 16-ին (№ 4618, թերթ 378, իսկ մի այլ խմբագրությամբ՝ նույն թվականի մայիսի 8-ին, 1834 թ. Օրթագյուղ, էջ 206—207)։

Բնագրի այն վկայությունը, թե Սմբատ Ա-ի սպանությունից հետո Յուսուֆը, որպես նրա հաջորդ, հայոց թագավոր է կարգել Գագիկ Արծրունուն, միտումնավոր է։ Այդ

---

[*] Ի դեպ, մի շարք մատենագիրներ 862 թ. էլ ընդունում են որպես Բագրատունիների իշխանության (իմա հայոց թագավորությունը վերականգնելու) սկիզբ. օրինակ, Ս. Անեցի, էջ 95, Կ. Գանձակեցի, էջ 75, Մխ. Այրիվանեցի, էջ 55, տես վերևում, էջ 129, նաև Հովհ. Ավետարանի Գրիգոր Տաթևացու լուծմունքի մեջ, № 1394, էջ 5բ և այլն։ Սրանք բոլորն էլ Արշակունիների անկումից (428 թ.) մինչև Բագրատունիների թագավորության հաստատումն ընդունում են 434 տարի, այսինքն 428+434=862։

կարծիքը պատկանում է Արծրունյաց տոհմի պատմիչ Թ. Արծրունուն։ Վերջինս նշելով Հայաստանում Յուսուֆի զորքերի կատարած ասպատակությունները և Սմբատ Ա-ի Կապույտ բերդում պաշարված մնալը, ավելացնում է. «դկնի սակաւ աւուրց ըմբռնէ զնա երբեմ զանզօր ազայ։ Եւ տեսեալ եթէ ոչ ոք է, որ կարողանայ տիրել և ունել զաշխարհս Հայոց, բայց միայն Գագիկ... թագաւորեցուցանէ զնա ի վերայ ամենայն Հայոց» (էջ 466 և շար.)։ Իրականում, Գագիկ Արծրունին թագավոր դարձավ ոչ թե Սմբատ Ա-ի մահից հետո, այլ 908 թ., ոչ թե ամբողջ Հայաստանի, այլ միայն Վասպուրականի։

49. Տես և համե. Վ. Արևելցի, էջ 122. մանրամասն՝ Ասողիկ, էջ 187, Կ. Գանձակեցի, էջ 82։ Սմբատ Բ-ն, ինչպես հաղորդում է ժամանակակից պատմիչ Ասողիկը, իշխանության գլուխ անցել է 977 թ. Աշոտ Գ-ի մահվան օրը (էջ 187, Վ. Արևելցի, էջ 122)։

50. Տես Ասողիկ, էջ 255։

51. Տես Վ. Արևելցի, էջ 123։

52. Բնագրում «թագաւորի» ձևով։

53. Վ. Արևելցին նշում է չորսի անունը (էջ 12ս)։

54. Տես Ա. Լաստիվերացի, Պատմութիւն, 1901, Վենետիկ, էջ 21—22, առավել մանրամասն՝ Մ. Ուռհայեցի, էջ 46—40։

55. № 2174 բնագրում այս հատվածի ժամանակագրական հաջորդականությունը խախտված է, մանրամասն տես Մ. Ուռհայեցի, էջ 07—98։

56. Համա. Մ. Ուռհայեցի, էջ 53։ Վերջինս մի այլ տեղ (էջ 52) արևի խավարումը նշում է հայոց ՆՀԱ (1022) թվի հոկտեմբերին։ Սակայն, ինչպես աստղաբաշխական տվյալներն են ցույց տալիս, ոչ 1022 թ. հոկտեմբերին և ոչ էլ 1029 թ. հոկտեմբերի 5-ին արևի խավարում տեղի չի ունեցել։ Համաձայն պրոֆ. Օպպոլցերի 1022 թ. արևը խավարել է փետրվարի 3-ին և հուլիսի 31-ին, իսկ 1029 թ.՝ մարտի 17-ին և սեպտեմբերի 10-ին (Canon der Finsternisse, էջ 212, 214)։ Այս կապակցությամբ, դեպքերին ժամանակակից և ականատես պատմիչ Ա. Լաստիվերացին ուշադրավ և մանրամասն հետևյալ տեղեկությունն է հաղորդում. «ի սորա (Միխայիլի—Վ. Հ.) ի սկզբան թագաւորութեանն խաւարեցաւ արեգակն յամսեանն արաց, յաւուրն ուրբաթու ի դառնալ աւուրն, էր և թուականիս մերոյ չորեք հարիւր ութսուն և երկու ամ։... որ եղև իսկ յաւուրս մեր... զոր տեսաք աչօք մերովք...» (էջ 38)։ Գուլորիեի տվյալների համաձայն, արաց ամիսը 1033 թ. ընկնի օգոստոսի 10-ից մինչև սեպտեմբերի 9-ը (որովհետև հայոց 482 թ. Նավասարդի 1-ը ընկնի 1033 թ. մարտի 13-ին „Recherches sur la chronologie armenienne" t. I[er], էջ 386)։ 1033 թ. օգոստոսին ուրբաթը կլինի ամսի 3-ին, 10-ին, 17-ին, 24-ին և 31-ին։ Սակայն, ինչպես պրոֆ. Օպպոլցերն է ցույց տալիս, 1033 թվի և մոտակա տարիներում (1031—103? թթ.) օգոստոս ամսին արևը չի խավարել. իսկ 1033 թ. այն տեղի է ունեցել հունվարի 4-ին, հունիսի 29-ին և դեկտեմբերի 24-ին (նույն տեղ, էջ 214)։ Այսպիսով, ինչպես հաշտեցնենք ականատես Ա. Լաստիվերտցու վկայությունը, մաթեմատիկական ստույգ հաշվումների հետ։ Բանն այն է, որ 1033 թ. հունիսի 29-ը ևս ուրբաթ է, թեև այդ ամիսը և օրը Գուլորիեի համաձայն չի մտնում հայոց 482 թ. արաց ամսի մեջ, բայց կարծում ենք, որ Ա. Լաստիվերացին, ամենայն հավանականությամբ, իր վկայության մեջ նկատի է ունեցել 1033 թ. հունիսի 29-ը։ Եթե ճիշտ է սա, նշանակում է Դուլորիեի տված շարժական տոմարի հաշվումների սկզբունքից բացի, մեր նախնիները, ինչպես, օրինակ՝ Ա. Լաստիվերտցին, տոմարական հաշվումների ինչ որ մի այլ, առայժմս մեզ անհայտ սկզբունք էլ են գործածել, ըստ որի էլ 1033 թ. հունիսն ընկել է հայոց 482 թ. արաց ամսի մեջ, մինչդեռ մեզ հայտնի հաշվումներով այդպես չի ստացվում։

Նախորդ հեղինակներից վերցնելով Մխ. Այրիվանեցին («Պատմութիւն Հայոց», Մոսկվա, 1860, էջ 58) 1031—1041 թթ. արանքում գրում է. «արեգակն խաւարեցաւ ի քաղոց 18 յուրբաթու ի միջօրէի...» համաձայն շարժական տոմարի քաղոց 13-ը 1031 թ. ընկնի հուլիսի 24-ին, 1032—1035 թթ.՝ հուլիսի 23-ին, 1036—1039 թթ.՝ հուլիսի 22-ին, իսկ 1040—1041 թթ.՝ հուլիսի 21-ին։ Թեև պրոֆ. Օպպոլցերի հաշվումները վերոհիշյալ և ոչ մի օրում արևի խավարում չեն նշում (նույն տեղ, էջ 214) և այդ օրերից և ոչ մեկն էլ ուրբաթ չէ։ Այստեղ ևս մի ինչ որ անճշտություն կա։

57. Երկու տարբերակում էլ «Գուգիկ» ձևով։ Նշված տարեթիվը սխալ է, պետք է լինի ՆՂ (1041) թիվ։ Ժամանակակցի հիշատակարանը տես Ալիշան—«Շիրակ», Վենետիկ, 1881, էջ 50, համա. Մ. Ուռհայեցի, էջ 84)։

58. Բնագրում «կառուած» ձևով։

59. Իմա՝ Դիողեն Ռոմանոս, բյուզանդական կայսր։

60. Բնակավայրեր Կապադովկիայի Կեսարիայից մի փոքր արևելք։ Այս երկու գավառների տեղադրման մասին մանրամասն տես Ա. Ալպոյաճեան «Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ», հա. Ա, Գահիրէ, 1937, էջ 428—433։

61. Բնագրի 237ր էջի վերին լուսանցքում, կարմիր թանաքով, գրված է. «Վրդովումն Հայոց աշխարհի»։

62. Ուսումնասիրողների մեծ մասն այս վայրը նույնացնում է Կեսարիայի հարավում, Սարոս գետի մեջ թափվող Զամանթի վտակի եզերքին գտնվող Սամանդըրայի հետ (մանրամասն տես նույն տեղ, էջ 424—428)։

63. Մ. Ուռհայեցին այն կոչում է բերդ (էջ 468) Լիկանդոնի մոտերքում, Երրորդ Հայքում (մանրամասն տես նույն տեղ, էջ 419—421)։

64. Ա. Ալպոյաճյանի կարծիքով Ամասիա անունը գրչագրական սխալ է և պետք է լինի Ավարա կամ Ամարա (նույն տեղ, էջ 435), իսկ վերջինս գտնվում է Եփրատի ճյուղերից մեկի՝ Թոքման-սուի և Պալըգլը-սուի միացման վայրում (նույն տեղ, էջ 421)։

65. Ենթադրաբար ընդունում են Կապադովկիայի Կոմանան, Հաճընի և Կոկիսոնի (Կեոք-սու) հյուսիսային կողմը (մանրամասն տես նույն տեղ, էջ 434—435)։

66. Բագրատունիների դինաստիայի վերացման տարեթիվը մեր պատմիչները տարբեր են հասկանում և նշում, օրինակ՝ Սմբատը այն համարում է 1045 թիվը, երբ բյուզանդացիք Գագիկ Բ-ի ժամանակ գրավեցին Անին (էջ 63), Մ. Ուռհայեցին այդ բանի համար նկատի ունի Գագիկ Բ-ի սպանությունը՝ 1079 թ. (էջ 226), իսկ Ս. Անեցին՝ 1065 թ. սելջուկների կողմից Անիի գրավումը (էջ 112)։ Մեր հեղինակն ըստ երևույթին հետևել է Ս. Անեցուն։

67. Բագրատունիների վերջին թագավորը Գագիկ Բ-ն է։

68. Բնագրում «և դարձեալ եկն»-ը կրկնված է։

69. Իմա, Շամշոյլաէ (ճիշտը՝ Սամշվիլդե) Վրացական ՍՍՌ-ում Խրամ գետի ձախափնյա վտակներից մեկի վրա, Դմանիսից մոտավորապես 26 կիլոմետր արևելք։

70. Ս. Անեցու հաղորդման համաձայն (էջ 112) Անին գրավել են 1065 թ. օգոստոսի 16-ին, երկուշաբթի օրը։ Տես ՄԺ, 1, էջ 29, ծանոթ. 19։

71. Իմա խաչակիրների առաջին արշավանքը։

72. Բնագրում «յայնո» ձևով։

73. Իկոնիայի սուլթան Ղլիճ—Արսլան Դավուդի (1092—1107 թթ.) անվան աղավաղումն է։

74. Նույնությամբ տես Վ. Արևելցի, էջ 148։ Այս վկայությունը № 2151 բնագրում գրված է ՆԾ թվականի ներքո։

75. Սխալ է նշված տարեթիվը. տես և հմմտ. մյուս տարբերակները։

76. Շահի Արմեններին վերաբերող ամբողջ հատվածը տես Վ. Արևելցի, էջ 162։ «Շահի-Արմէնն տիրեաց ի Պարս» նախադասությամբ, կարծում ենք, հեղինակը նկատի ունի Նասիր-ադ-դին Սուկման II-ի նախորդների նվաճումները։ Վերջինս հանդիսանում էր Սուկման աղ Կուտբիի թոռը, ինչպես ճիշտ նշում է Վ. Արևելցին (էջ 162)։

77. Իրականում Շահի-Արմեն Նասիր-ադ-դին Սուկման II-ը, ինչպես հաղորդում է Իբն Ալաթիրը, ամուսնացած էր Էրզերումի տիրոջ Սալտուխ բեն Ալիի քրոջ՝ Շահբանուարի հետ։ Այդ պատճառով, երբ 1161 թ. Սալտուխի և վրացիների միջև կռիվ տեղի ունեցավ և նրա բանակը վերջիններից ջախջախվեց ու ինքն էլ գերվեց, Սուկման II-ը միջնորդեց և հոժ նվերներ ուղարկելով վրաց թագավոր Գիորգի III-ին գերությունից ազատեց Սալտուխին («Թարիխ էլ Քամել», հտ. 11, Կահիրե, 1891, էջ 125—126, արաբ.)։

78. Խոսքը վերաբերում է Գանձակի աթաբեկ Շեմս-ադ-դին Էլդկուզին (1136—1172 թվերին)։ Էլդկուզին վերաբերող այս վկայությունը ստույգ չէ։ Վերջինս հանդիսանում էր ոչ թե Զահիր-ադ-դին Իբրահիմ Շահ-Արմենի աթաբեկը և ժամանակակիցը, այլ սոսկ ժամանակակիցը, սրա որդի Նասիր-ադ-դին Սուկման II-ի։

79. Այս վկայությունը սխալ է, որովհետև Նասիր Սալահ-ադ-դին Յուսուֆը (Սալահդինը) մահացել էր 1193 թ. մարտի 4-ին։ Ուստի բնագրի «ՋՃԽԵ»-ն պետք է ուղղել «ՋՃԻԵ», ինչպես № 2174 բնագրում է, այդ սխալն ընդունելով «Ի» և «Խ» տառերի շփոթության արդյունք։

80. Նույնությամբ տես Վ. Արևելցի, էջ 171։

81. Բնագրում երկու տառ պակասում է, նկատի ունենալով № 6617 տարբերակի

տեղեկությունը, այդ բառը Թերևս կարող ենք կարդալ «Սեհ(արև)պ», Թեև № 3425 տարբերակում պարզ գրված է «Սեհպս»։

82. Տես Վ. Արևելցի, էջ 176—177։

83. Տես ՄԺ, 1, էջ 37, 51, ծանոթ. 9։

84. № 3423 տարբերակն այստեղից պակասում է, մի քանի Թերթեր կորչելու պատճառով (տես ձեռագիրը, էջ 29բ)։

85. Տես և համտ. Վ. Արևելցի. էջ 181, Կ. Գանձակեցի, էջ 154։ Վերջինիցս օգտվելով Զաքարիա Սարկավագը ևս հաղորդում է այդ մասին («Պատմագրութիւն», հտ. 3, Վաղարշապատ, 1870, էջ 11)։ Զաքարյանների տոհմի մասին տես Ա. Շահնազարյանի հոդվածը («Շողակաթ», Վաղարշապատ, 1913, էջ 66—83)։

86. Բացառությամբ Խլաթի գրավումից, Ռսացած վկայությունները նույնությամբ տես Վ. Արևելցի, էջ 181։ Խլաթի գրավման սույն վկայությունը կասկածելի է և դժվար է ասել, Թե հեղինակը ումից է օգտվել։ Զաքարյաններն այն նվաճելու փորձ կատարեցին ավելի ուշ, XIII դարի առաջին տասնամյակում, օրինակ՝ Ստեփանոս Տարեգիրը նշում է 1209 թ. (ՄԺ, 1, էջ 38)։

87. Կարսի գրավման տարեԹիվը ևս սխալ է, պետք է լինի ՈԾԵ (1206), տես Վ. Արևելցի (էջ 181), Ստեփանոս Տարեգիր (ՄԺ, 1, էջ 37)։

88. Նույնությամբ տես Վ. Արևելցի, էջ 181 182։

89. Պետք է լինի «Ե (5) ամաց», տես Վ. Արևելցի, էջ 183, № 6617-ի համապատասխան հատվածը։

90. Տես Վ. Արևելցի, էջ 183—184։

91. Վ. Արևելցու մոտ (էջ 186) «Կոտմտն» ձևով։ Տես և համտ. ՄԺ, 1, էջ 37, 52, ծանոթ. 14։

92. Մանրամասն տես Կ. Գանձակեցի, էջ 192—194։

93. Տես Վ. Արևելցի, էջ 189։

94. Տես և համտ. Կ. Գանձակեցի, էջ 190—192, Վ. Արևելցի, էջ 186։ № 2174 տարբերակից մի քանի Թերթ կորչելու պատճառով, բնագրում միտքն ընդհատվում է մինչև Հեթում Ա-ի 1254 Թվի առաքելությունը Բաթու ղանի մոտ։

95. Բնագրի «[գեր]եզմանէն» բառից սկսած № 2174 ձեռագրի կորած հատվածը պահվել է № 3425 տարբերակում, այդ պատճառով հրատարակության բնագրում, որի հիմքը կազմում է № 2174 ձեռագիրը, լրացրինք № 3425 տարբերակով։

96. Տես Վ. Արևելցի, էջ 187—188։

97. Լեռ և դաշտ, գտնվում է պատմական Գուգարքի Կողբոփոր գավառում, հիմա ընկնում է Նոյեմբերյանի շրջանում։

98. Բնագրում «ի կաւ» ձևով, միտքն անիմաստ էր Թւում, ուստի ուղղեցինք ըստ № 0817 տարբերակի։

99. Իմա Ալա-ադ-դին Քայ-Քուբադ I (1219—1236 ԹԹ.), Իկոնիայի սուլԹան։

100. Խոսքը վերաբերում է Միջագետքում և Դամասկոսում իշխող էյուբյանների ներկայացուցիչ Աշրաֆ Մուզաֆֆար ադ դին Մուսային։

191. Քամիլ Մուհամմեդ, Աշրաֆ Մուսայի (ծանոթ. 100) եղբայրը, իշխել է Եգիպտոսում 1218 -1238 ԹԹ., Դամասկոսում՝ 1237—1238 Թվերին (Լեն-Պուլ, էջ 60)։

102. Այս ամբողջ հատվածը տես Վ. Արևելցի, էջ 188—189։

193. Բնագրում «դքար» ձևով, ուղղեցինք ըստ № 3425 տարբերակի։

104. Ստեփանոս Տարեգրի հաղորդմամբ Ջալալեդինը Խլաթի վրա արշավել է երկու անգամ. նախ՝ 1226 Թ. և 49-օրյա պաշարումից հետո Թողել է այն, և ապա 1230 Թվին, որի ժամանակ էլ գրավել է այն (ՄԺ, 1, էջ 40, 57, ծանոթ. 39, 43)։ Սակայն մեր Մատենադարանի № 6196 Ճառընտիրի գրիչը, ժամանակակից այդ դեպքերին, ահա Թե ինչ է գրում. «Ցայսմ ամի (1227 Թ.—Վ. Հ.) Խորազմ շահն բազում զաւառս աւարեաց և անմարդ արար և անԹիւ զաւրաւք պաշարեաց զԽլաԹ և ունի ի մեծ նեղուԹիւն [որ և առ ի նոյն ամի]» (էջ 202բ)։ Անկյունավոր փակագծերում եղած վկայությունը գրված է բնագրի նույն էջի ներքևի լուսանցքում, միևնույն ձեռացագրով։

105. Տես վերևում, ծանոթ. 99։

196. Տես ՄԺ, 1, էջ 39, 55, ծանոթ. 29։ 1215 Թվին ընդօրինակված մի Ճառընտիրում ժամանակակցի մեկն ավելացրել է. «Ի Թուիս ՈԿԸ (1219) մեռաւ Թագաւորն Հայոց Լևոն...» (№ 947, էջ 161բ)։

107. Խոսքը, հավանաբար, վերաբերում է Իկոնիայի սուլթան Ալա-ադ-դին Քայ-Քուբադ I-ին։

108. Հմմտ. Վ. Արևելցի, էջ 180։ Գանձակի գրավման մասին տես նաև ՄԺ, 1, էջ 26, 30, ծանոթ. 30, էջ 40։

109. Տես Կ. Գանձակեցի, էջ 222։

110. Տես Վ. Արևելցի, էջ 189։

111. Տարբերակներից № 2151-ը ունի «Ի Սոխնոցն կոտորումն արար» ձևը. եթե ճիշտ է այս, նշանակում է «Սոխնոց»-ը պետք է լինի Երզնկայի շրջակայքի վայրերից մեկի անունը, իսկ եթե ճիշտ է մյուս երկու բնագրերի «ի սոխկոտորը» ձևը, ապա գրատակ, մեր կարծիքով, անկասկած, պետք է հասկանալ սոխի նման կոտորել, ջարդել, ժողովրդական դարձվածքը և ոչ թե այն նույնացնել Խոտոր կամ Խոտեր գավառի հետ, ինչպես վարվում են Անանունի հրատարակիչները, էջ 34, ծանոթ. 36։

112. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 41։ Տես Վ. Արևելցի, էջ 193։

113. Տես Վ. Արևելցի, էջ 193։

114. Տես և հմմտ. Կ. Գանձակեցի, էջ 270։

115. Տես Վ. Արևելցի, էջ 194։

116. Տես Վ. Արևելցի, էջ 194, ՄԺ, 1, էջ 42, 58, ծանոթ. 58։

117. Բնագրում «Եւ ազգն» կրկնված է։

118. Տես Վ. Արևելցի, էջ 194—195։

119. Տես Կ. Գանձակեցի, էջ 306։ Այս մասին Կ. Գանձակեցին գրում է. «Աչօք մեր ոչ տեսաք, բայց բազումք էին՝ որ հաւատարմացուցանէին, թէ ականատես լեալ եմք»։

120. Տես Վ. Արևելցի, էջ 195։

121. Տես Վ. Արևելցի, էջ 195, առավել մանրամասն Կ. Գանձակեցի, էջ 297—299։ Բնագիրն այս հատվածից հետո դարձյալ պահվել է № 2174 ձեռագրում և այն բերում ենք համաձայն վերջինիս։

122. Տես Վ. Արևելցի, էջ 195, առավել մանրամասն՝ Կ. Գանձակեցի, էջ 350—357։

123. Տես Վ. Արևելցի, էջ 195։

124. Խոսքը վերաբերում է Իկոնիայի սուլթան Իզզ-ադ-դին Քայ-Քավուզ II-ին (1245—1257 թթ., ըստ Լեն-Պուլի, էջ 128)։

125. Ալայան գտնվում է Սիս Ատանի աշխարհում (Ծովային Կիլիկիայի արևմտյան մասում), հնում կոչվել է Կոռակեսիոն։

126. Տես Վ. Արևելցի, էջ 195—196։ Ստեփանոս Տարեգիրը ևս այս դեպքը դնում է 1255—1256 թթ. (ՄԺ, 1, էջ 42, 43)։ Հուլավուն Ալամութը գրավել է 1256 թ. դեկտեմբերի 15-ին (տես ՄԺ, 1, էջ 59, ծանոթ. 62)։

127. Տես Վ. Արևելցի, էջ 196։

128. Սխալ է, պետք է լինի «Ղատա խանն», ինչպես մյուս երկու տարբերակներն են նշում։

129. Հմմտ. մյուս տարբերակը, ՄԺ, 1, էջ 43, 59, ծանոթ. 04։

130. Տես Վ. Արևելցի, էջ 197։

131. Դեպքերը շարադրված են Վ. Արևելցու պատմածին համապատասխան (էջ 197)։

132. Այստեղ Վ. Արևելցու վկայությունները պատմվում են երրորդ դեմքով. հմմտ. էջ 197—198։

133. Տես Վ. Արևելցի, էջ 200։

134. Այս, ինչպես և այլ վկայություններին (հատկապես № 6617 տարբերակում) երբեմն ավելացված է Կ. Գանձակեցու համապատասխան տեղեկությունները (հմմտ. էջ 377)։

135. Բնագրում «Թիթպուղան» ձևով։

136. Տես Վ. Արևելցի, էջ 199, հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 82, 96, ծանոթ. 85։

137. Տես Վ. Արևելցի, էջ 201։

138. Տես Վ. Արևելցի, էջ 201—202։

139. Մանրամասն տես Վ. Արևելցի, էջ 204—209։

140. Բնագրում «մեծարեաց» և «Յայսմ ամի» բառերի միջև կրկնված է անիմաստ մի նախադասություն. «Յայսմ ամի առաքեաց առ Հուլաունն, զոր յոյժ մեծարեաց»։ Սխալ է նաև մյուս տեղեկությունը, իրականում Գեսպինային կնությամբ է ուզել Հուլավուի որդի Ապաղան, տես Կ. Գանձակեցի, էջ 382, ուր տարեթիվը նշված է 1265 թ.։

141. Այսինքն 1264 թ. հուլիսի 28-ին։

142. Ռաշիդ-ադ-դինի համաձայն, Հուլավուն մահացել է 1265 թ. փետրվարի 8-ին («Сборник Летописей», т. III, М-Л, 1946, էջ 62)։

143. Տես Վ. Արևելցի, էջ 213—214, հմմա. ՄԺ, 1, էջ 97, ծանոթ. 94—95, վերևում, էջ 73, 90, ծանոթ. 195։ 1267 թ. ընդօրինակված, Տոնապատճառի հիշատակարանում կարդում ենք. «գրեցաւ... ի չրջադայութեան ամանակաց թուաբերութեան հայկականս ազին տաւմարի յարաբարդեալ ամաց չորեքտասան յիսնեկաց հանդերձ առաջին կատարեալ թուով վեցեկեաւ ընդ տասնեկի շարամանելոյ, ի բռնակալութեան կողմանոն արևելից բաժնին Ասիոյ ի վերայ յոլովից տիրեալ ազգաց խուժադուժ և բարբարոս ազգին նետողաց, ընդ որոց դրաւեալ ծառայութեամբ ծանրագոյն լծոյ հարկապահանջութեան ևս աաւեալ տունս Հայոց,... յորում ժամանակի վարէր զառաջնորդութիւն թագաւորութեանն Կիլիկիոյ Հեթում բարեպաշտ, որ էր և նա մտեալ ընդ վերասացեալս հարկաւ։ Այլ ն[աև] բռնադատէ զիս աստանաւր թախիծ սրտիս յողորմելիս յամել պատմութիւն, զի յանցելում ամի ներգրութեան այսր մատենի յաղագս ծովացեալ մեղաց մերոց սուլտանն Մըսրայ բազմաձեռն զաւրու պատրաստութեամբ մահմետական սպայիւ եբր ի ցասմանէ Աստուծոյ ածեալ [ի մուսս] յերկիրն Կիլիկիոյ, որում ոչ կարացեալ զդէմ ունել զաւրքն Հայոց. անդէն վաղվաղակի թիկունս դարձուցեալ, պարտեալ, յաղթեալ, լքեալ, վայրավատնեալ, ցրուեալ լինէին ուրանուր. երկու որդիք թագաւորին ձերբակալ եղեալ թշնամեացն ի բուռն անկանէին, կրսերոյն սրախողող եղեալ, զերեցն զերի վարէին. և ընդ ցրուել զաւրացն զի և թագաւորն ևս ոչ եղև պատահեալ յերկրին. այնուհետև առանց կասկածի եղեալ բազում նախճիրս և ոճիրս արարեալ, հրդեհեալ գյոլովս ի քաղաքաց և գաւառս նոցին և տապալեալ զեկեղեցիս և զգիրս սուրբս հրոյ մատնեալ ընդ որս և զարքայանիստ քաղաքն Սիս՝ զգեղեցկաշէն ապարանաւք և մեծափառ եկեղեցեաւն սրբոյն Սոփեաւ հրձիգ արարեալ, զի բազումս ի սուր սուսերի մաշեալ և զևս բազումս զերի վարեալ հանդերձ յոլով աւարաւ։ ...(№ 3082, էջ 476. ա և բ)։ Նման մի վշտալի հիշատակարան էլ այդ մասին թողել է Հեթում Ա-ի եղբայր Հովհաննես եպիսկոպոսը (№ 4243, էջ 222բ)։

144. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 43։

145. Սրա կաթողիկոս դառնալու ստույգ ժամանակի մասին տես 1268 թվին ընդօրինակված Աստվածաշնչի հիշատակարանում, որտեղ կարդում ենք. «...գրեցաւ... ի դիտապետութեանն տեառն Յակոբայ, որ յայսմ ամի կարգեցաւ առաջնորդ... յամսեանն փետըրվար, որ աւր ԺԲ (12) էր»։ (№ 287, էջ 287ա և բ)։

146. Տես և հմմա. ՄԺ 1, էջ 44, 60, ծանոթ. 76։

147. Խոսքը վերաբերում է Մառիի 1266 թվի ճակատամարտին (տես վերևում, ծանոթ. 143)։ Այստեղ տարեթիվը երկու տարով ուշ է նշված։ Գուցե այդ եղել է «ե» և «է» տառերի շփոթության արդյունք՝ «ՈՃԺԵ»-ի փոխարեն գրել են «ՈՃԺԷ»։

148. Խրոնիկոնը (վերևում, էջ 75) նշում է միայն ամիսը՝ 1270 թ. հոկտեմբեր։ Մի հիշատակարանի համաձայն, Հեթում Ա-ն մահացել է 1270 թ. հոկտեմբերի 25-ին (Գ. Սրուանձտեան, Թորոս աղբար, մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 372—383), իսկ Հեթում Բ-ի վկայությամբ (տես ներքևում, էջ 511)՝ 1270 թ.։ Վերևում բերված աղբյուրները թեև ամսաթիվը տարբեր են նշում, բայց միաբերան ասում են 1270 թ. (հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 44, ինչպես մեզ հաղորդեց պատմ. գիտ. թեկն. Հակոբ Նալբանդյանը, արաբ հեղինակներից այս դեպքը Մաքրիզին նշում է 1270 թ. սեպտեմբերի 9-ին, Նովեյրին՝ հեջրեի 669 թ. II թշրի 18-ին, 1270 թ. նոյեմբեր)։ Հետևապես կամայական է և անհամոզեցուցիչ Ն. Ակինյանի պնդումը, թե Հեթում Ա-ն վախճանվել է 1269 թ. հոկտեմբերի 29, երեքշաբթի օրը («Հանդէս Ամսօրեայ», 1948, № 3—6, էջ 278)։ Եթե հաստատ է երեքշաբթի օրը, ապա հավաստի է Անանուն Սեբաստացու վկայությունը, որովհետև 1270 թ. հոկտեմբերի 28-ն իրոք երեքշաբթի է։ Հետաքրքիրն այն է, սակայն, որ առանձին հիշատակարաններում, օրինակ՝ Գիլիկիայի Վանկունք անապատում 1271 թ. ընդօրինակած Ավետարանում Հեթում Ա-ն հիշվում է թագավոր (№ 199, էջ 433բ)։ Թեև նույն վայրում 1271 թ. ընդօրինակած մի այլ ձեռագրի հիշատակարանում թագավորի անունը չի հիշվում ընդհանրապես (№ 5518, էջ 184ա), իսկ մի երրորդ հիշատակագրության մեջ կարդում ենք. «Յամի ՉԻ (1271) յայսմ աւուր՝ որ է չորեքշաբթի... արքայն Հեթում փոխեցաւ առ Քրիստոս՝ կրոնաւորական վարուք...» (ՍՎՑ, Բ, էջ 235)։

Այս տողերը շարվում էին, երբ ծանոթացանք Ակինյանի մի նոր հոդվածին, որտեղ

մերժելով վերոհիշյալ իր հոդվածի գրությունները, նա գտնում է, որ Հեթում Ա-ն իրոք մահացել է 1270 թ. հոկտեմբերի 28-ին (տես «Հանդես Ամսօրեայ», 1952 թ., էջ 468—472)։

149. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 44, 60, ծանոթ. 77։ Բնագրի «Պարախ» կամ «Փարախ» անվամբ (ինչպես Ստեփանոս Տարեգրի մոտ է) հեղինակը նկատի ունի Չաղատայի որդի Բորակին, որը Խորասանում Աբաղայի դեմ ապստամբեց 1279 թվին։ Մանրամասնությունները տես Ռաշիդ-ադ-դին (էջ 69—81)։

150. № 6617 տարբերակն այստեղ ավարտվում է։

151. Խոսքը վերաբերում է Վ. Աբեկյանին, որի մոտ Ստեփանոս Տարեգիրը նշում է 1270 թվին (տես ՄԺ, 1, էջ 44)։

152. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 44, ՍՅՎ, 1, էջ 427։

153. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 44, 61, ծանոթ. 83։ Այս արշավանքի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են պահվել Մատենադարանի № 7534 ձեռագրի հիշատակարանում, ըստ որի, Բեյբարսի արշավանքը կատարվել է 1275 թ. մարտին. այնտեղ կարդում ենք. «Արդ՝ եղև գրաւ սորա յայսմ ամի, որ է Հայոց Թուականն ՉԻԴ (1275), յոր կարճ ի կարճոյ ճշգիւ և համառաւս յիշել պարտ է գդառնաբէր ժամանակս ի վերայ երկրիս Կիլիկեցւոց, յամսեանս մարտի, որ աւր Ի և Ե (25) էր յերկուշաբթի, զօրոզն փարաւոն, արբանեակն սատանայի, առեալ զառաջնորդն իւր զԲեյլիար ամենայն զաւրաւքն իւրովք ի յաւգնութիւն իւր և գաւրաց իւր և ամենայն հնազանդելոց նորա, զաւրաժողով արարեալ զամենայն երկիրն Եգիպտացւոց ի մեծէ մինչև փոքրունս, մինչ գրեթէ Ժ (10) բիւր էր զաւրք նորա. և եկեալ յերկիրս Կիլիկեցւոց և գտեալ անպատրաստ զամենեսան... և հրեշտակութիւն առաքէին (հայերը—Վ. Հ.) ի խաղաղութիւն և կամ տալ հարկս, զի մի եկեալ գերեսցէ զամենեսեան։ Եւ նա յանկարծակի որպէս գհուր ցոլացեալ ի վերայ ամենեցուն ցիր և ցան արար զնոսա. և զամենայն քաղաքս և գզեաղս՝ զդաշտայինս և զլեռնայինս հրկէզ արար և զարս և զկանայս ի Ի (20) ամենից ի վեր ի սուր սուսերի մաշեաց և զողայսն առ ոտս երիվարացն արկեալ, զի արարեալին որպէս զմարախ անթիւ բազմութեամբ. և զաղջկունս և զմանկունս գերի առեալ յաշխարհն իւր և կոցեալ յերկիրս Կիլիկեցւոց կաւուրս երեսուն անսասան և անհոգ. և ոչ ոք եւ ընդդէմ նորայ. և ոչ մի և ոչ միայ ր սահմանացն զաշտ[այն]ոց, ոչ մեծ և ոչ փոքր, որ ոչ ըմբռնեցաւ ի ձեռս նորա ամենայն ստացուածովք իւրեանց և միայ երկիրս այս աւերակ յամենայնի գ՛ստ ի քարանձաւաց և յամրոցաց աշտարակաց...» (էջ 273բ—274ա)։ Տես և հմմտ. վերևում, էջ 76։

Նման մի հետաքրքիր հիշատակարան էլ գտնվում է Վենետիկի ձեռագրերի ցուցակում (ՍՎՑ, 1, էջ 426—427), որտեղ հիշվում են նաև Սմբատ Գունդստաբլի մահվան հանգամանքները։

154. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 44։ Այս դեպքերը պետք է եղած լինեն 1276 թվի փետրվարի 16-ի և մարտի 27-ի միջոցում։ Ամենայն հավանականությամբ 1276 թ. մարտի 4-ին, հինգշաբթի օրը։

155. Ուղիղ ձևը Ալպիսթան, քաղաք Ջահան գավառում, Մարաշից հյուսիս—արևելք, Ջահան գետի վտակներից մեկի՝ Սոգյութլու—սուից 3—4 կիլոմետր հարավ։

156. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 44, 45, 61, ծանոթ. 81։

157. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 45, 61, ծանոթ. 90։ Խոսքը վերաբերում է Տրապիզոնի թագավոր Մանվել I-ի որդի Գեորգի I-ին, որը թագավորել է 1266—1280 թթ.։

158. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 45։

159. Լեն-Պուլի համաձայն 1277 թ. (էջ 62), իսկ Ռաշիդ-ադ-դինի՝ 1278 թ. ապրիլմայիս ամիսներին (էջ 89)։ Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 45։

160. Այս լեռը հրատարակիչները, իրավամբ, նույնացնում են Քայքուլի—Կանդառ լեռների հետ, (էջ 35, ծանոթ. 43) այժմյան Ղուկասյանի շրջանում։

161. Նշված դեպքերը տեղի են ունեցել 1281 թ., հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 45, 61, ծանոթ. 91։ Ռաշիդ-ադ-դինի համաձայն ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1281 թվին սեպտեմբերի 29-ին, Համմայի և Հեմոի միջև (էջ 96—97)։

162. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 45, 62, ծանոթ. 93։ Աբաղայի թունավորվելու տեղեկությունը ստույգ չէ. նրա մահվան հանգամանքները տես Ռաշիդ-ադ-դին, էջ 97։ «Սահիպ Տիւանին» ասելով նկատի ունի Շամս-ադ-դին Մուհամմեդ Ջուվեյնինին։

163. Այս դեպքերն առավել մանրամասն հաղորդում է Ստեփանոս Տարեգիրը (տես ՄԺ, 1, էջ 45—46)։

164. Խոսքը վերաբերում է Իկոնիայի սուլթան Ղիաս-ադ-դին Քայ Խոսրով III-ին, Ռուկն-ադ-դին Ղլիճ-Արսլան IV-ի որդուն։

165. Իմա Իկոնիայի սուլթան Ղիաս-ադ-դին Մասուդ II, ըստ Լեն-Պուլի իշխել է 1283—1296 թթ. (էջ 128)։

166. Մանրամասն տես ՄԺ, 1, էջ 46—47, Ռաշիդ-ադ-դին, էջ 103—111։

167. Ահմադ—Թակուդարն սպանվում է 1284 թ. օգոստոսի 10-ի գիշերը (տես ՄԺ, 1, էջ 62, ծանոթ. 105)։

168. Բնագրում գրված է «դան», ապա «դ» տառի վերևում, տողամեջ գրված է «խ», պահեցինք վերջին ձևը։

169. Բնագրում «ղՂայնդրաթայն» ձևով, այնուհետև այդ անվան «ղղայն» մասը հատուկ նշանով սխալ է համարվել և աջ լուսանցքում ավելացվել «ղդաւն»։ Հետևելով գրչին, ուղղեցինք։

170. Տես ծանոթ. 168։

171. Հրատարակիչները սխալ են կատարում, երբ բնագրի այս պարզ ցուցումին հակառակ գրում են. «Լևոնի այցելությունն Արղուն ղանին տեղի է ունեցել 1287 թվին իր մահից քիչ առաջ (էջ 35, ծանոթ. 44)։ Այս շրջանի պատմիչներից ոչ ոք չի հաղորդում Լևոնի այս առաքելության մասին, եթե չհաշվենք 1285 թվի հիշատակարանի մի վկայությունը. «...յայսմ ամի փոխեցաւ (Կեռան թագուհին—Վ. Հ.) առ Քրիստոս, յորժամ արքայ Նորին, տէրս մեր ճանապարհորդեալ էր յարևելս ի դուռն խանին Արղունի» (Ս. Անեցու ժամանակագրության հավելված, էջ 242, տես նաև «Արարատ», 1878 թ., էջ 100)։ Բայց որովհետև գիտենք, որ Կեռան թագուհին մահացել է 1285 թ. օգոստոսին (ՄԺ, 1, էջ 85, 105) նշանակում է, այդ ուղևորությունը տեղի է ունեցել մինչև 1285 թ. օգոստոսը, իսկ նրա վերադարձը՝ դրանից հետո։ Տես և հմմտ. ներքևում, էջ 191, ծանոթ. 25։ Ս. Անեցու ժամանակագրության շարունակողի տեղեկությունն այս մասին նույնպես սխալ է, էջ 163։

172. Հավանաբար նկատի ունի Իկոնիայի սուլթան Ղիաս-ադ-դին Մասուդ II-ին (տես ծանոթ. 165)։

173. № 2151 տարբերակն այստեղ վերջանում է և ապա սկսվում XV դարին վերաբերող հատվածը, վերջինս տալիս ենք №№ 2174 և 3425 տարբերակներն ավարտելուց հետո։

174. Ստեփանոս Տարեգիրը և Հեթում Բ-ն Լևոն Բ թագավորի մահը նշում են Հայոց ՉԼԷ թվին (ՄԺ, 1, էջ 48, 85), իսկ վերջին հեղինակը ավելացնում է փետրվարի 6-ին։ Անշարժ տոմարի դեպքում կստանանք 1289 թ. փետրվարի 6, իսկ շարժականի դեպքում՝ 1288 թ. փետրվարի 6։ Սրանցից որն է ստույգ։ Այս հարցը ճշտելուն մեզ օգնում է 1290 թվի ընդօրինակված մի Ավետարանի հիշատակարանը, այնտեղ կարդում ենք. «...և Բ (2) ամաւ յառաջ տէրն իմ և խնամողն... և աստուածասէր թագաւորն Հայոց հանգեաւ ի Քրիստոս ՉԼԷ յամսեանն փետրուարի Զ (6) յաւուր շաբաթու...» (№ 5736, էջ 313ա)։ Շարժական տոմարի դեպքում միայն 1288 թ. փետրվարի 6-ը կլինի շաբաթ, նշանակում է Հայոց ՉԼԷ-ն համապատասխանում է 1288 թ. այստեղից, Հեթում Բ-ն իր Տարեգրության մեջ հետևել է շարժական տոմարին, երկրորդ՝ սխալվում են այն պատմաբանները, որոնք այս եղելությունը նշում են 1289 թ. փետրվարի 6-ին (ՄԺ, 1, էջ 64, ծանոթ. 122)։

175. Ջառա (Նաև Ջարա), գյուղ Սեբաստիայից արևելք։

176. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 48—49, 64, ծանոթ. 119։

177. Տես վերևում, էջ 78—79, 91, ծանոթ. 215։

178. Ըստ Ռաշիդ-ադ-դինի Արղունը մահացել է 1291 թ. մարտի 10-ին, շաբաթ օրը, Աղվանքի Բաղչէ վայրում (էջ 127)։ Նա ոչինչ չի հաղորդում Արղունի թունավորման մասին, թեև գրում է, որ Արղունի հիվանդության ժամանակ էմիրներից ոմանք դավադրություն կազմակերպեցին (էջ 126—127)։ «Զջհուա Սահիպ տիւանն» ասելով նկատի ունի Սա՛դ-ադ-դովլեյին։

179. Տես վերևում, էջ 79, 92, ծանոթ. 217։

180. Տես վերևում, էջ 80, 92, ծանոթ. 219։

181. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 86։ Նաև «Բեհեսն»-ի ձևով, գյուղաքաղաք համանուն գավառի մեջ, Մալաթիայի մոտերքում (պատմական Երրորդ Հայքում)։ Արաբները կոչել են Պեյթ Հասան։

182. Բայդու ղանին վերաբերող ժամանակագրական այս տեղեկությունները հաստատում է նաև Ռաշիդ-ադ-դինը (էջ 137, 165), ըստ որի Բայդուն իր նախորդ Քեյխաթուին սպանում է 1295 թ. մարտի 24-ին, իսկ ինքն էլ սպանվում նույն թվի հոկտեմբերի 4-ին՝ իշխելով վեց ամիս մի քանի օր։

183. Այս երկու անձնավորություններն էլ հիշվում են Ռաշիդ-ադ-դինի մոտ, առաջինը որպես հրամանատար (էմիր), իսկ երկրորդին նա կոչում է «մեծ շեյխ Սադր-ադ-դին Իբրահիմ» (էջ 163)։

184. Մոնղոլների իշխող կլիկը Ղազանի գլխավորությամբ մուսուլմանություն ընդունել է 1295 թվի փետրվարի կեսերին (Ռաշիդ-ադ-դին, էջ 164)։ Սրանից հետո է, որ սկսվում է հալածանքը քրիստոնեական եկեղեցիների և քրիստոնյաների դեմ (հմմտ. Մժ, 1, էջ 87, 106, 108, ծանոթ. 23, էջ 120, 124, ծանոթ. 52, ԼՑՎ, էջ 119—121)։

185. Արդյոք Ջուչի կասարի թոռ Արսլան Օղլին է (Ռաշիդ-ադ-դին, էջ 167)։

186. Սուկեյ, սրան կոչում են Թաղաժառանգ (նույն տեղ, էջ 167)։

187. Տողաչար, որին Ղազանը նշանակեց Իկոնիայի մոնղոլ զորքերի հրամանատար։

188. Տես նաև Հեթում Բ-ի մոտ (Մժ, 1, էջ 87), իսկ ավելի մանրամասն՝ Ռաշիդ-ադ-դին, էջ 171։ Բնագրի «Գալթաւին» անունով, կարծում ենք, հեղինակը նկատի ունի Խալատուին, Իկոնիայի մոնղոլ սատրապը։

189. Բնագրում այս բառը փչացած է, պարզ երևում է կաւ, հաջորդ տառի մնացորդից կարելի է ենթադրել, որ պետք է լինի «ք», այսպիսով կստանանք «կաւք» բառը (հմմտ. № 3425 տարբերակի հետ)։ Տեղը անհայտ է։ Հեթում Բ-ի տարեգրության մեջ վայրը և դեպքերը այլ կերպ է տրված. «և փախոյց յԱշրաֆի որդին ի յանլի ջրոյ կղզի մի» (Մժ, 1, էջ 87)։

190. Հմմտ. Մժ, 1, էջ 87։

191. 1297 թվի Խալատուի սպանությունից հետո Ղազանը, ինչպես հաղորդում է Ռաշիդ-ադ-դինը, Իկոնիայի մոնղոլական զորքերի գլխավոր հրամանատար նշանակեց Սուլամիշին, իսկ մյուսներին՝ Բայանչարին, Բուչկուրին և Դոկուզ-Տիմուրին հրամանատարներ։

192. № 2174 տարբերակում բնագիրն այստեղ ընդհատվում է, թերթեր ընկնելու պատճառով։ Շարունակությունը բերում ենք ըստ № 3425 տարբերակի։ Սմբատ թագավորի այս ուղևորության մասին, հայկական այլ մատենագիրներից մեզ ոչինչ հայտնի չէ։

193. Տես ներքևում, էջ 183։ Այս դեպքերի մասին բերում ենք 1307 թվի մի հետաքրքիր հիշատակարան. «...Եւ գրեցաւ սա յաշխարհի Կիլիկեցւոց, զԱրիստակէս գրեցի ի լեառն Տորոսի յանապատիս, որ կոչի Արմէն, ...առ ոտս սուրբ և երջանիկ վերատեսչին Գէորգեայ յաւրինակէ նորին ի թուին ՉԽԶ (1297, սխալմամբ մեքենագրված է ՉԻԶ) ի չար ժամանակին, յորժամ Սմբատն թագաւորեաց և ըմբռնեց զանդրանիկ եղբայրն իւր զՀեթում յորմէ զպարոնութիւն ընկալ[աւ]. և եդ ի բանդի ի Մոլովանն և զԹորոս՝ ի Բարձրբերդ։ Ցետ Է (7) ամսոյ զՀեթումին աչուին եհան և զԹորոսն խեղդամահ արարեալ սպան։ Ապա միւս եղբայրն Կոստանդին զաւրաժողով արարեալ գնաց ի վերայ Սմբատայ և փախուցեալ զնա, գլխաւորք աշխարհին բերին առ նա. և նա ետ զնա յարգելանս ի դղեակն իւր կոչեցեալ Կապան և յետոյ փոխեցին յայլ տեղի։ Կալեալ զպարոնութիւն և հանեալ զաւագ եղբայրն ի բանտէն կապանացն և աղաչեաց առնուլ զպարոնութիւն իւր և նա ոչ առ յանձն։ Եւ կացեալ Կոստանդին ի պարոնութեան ամիսս Ժ (10) և ապա դարձեալ Հեթումն ըմբռնեց զԿոստանդին և ետ յարգելանսն ի Սիս և անտի ի Բարձրբերդ Ե (5) ամիս։ Եւ ապա զկնի այնորիկ զնա և զՍմբատն առաքեաց ի Կ. Պաւլիս յաքսորս. և ինքն կալեալ զպարոնութիւն ամենայն և ապա ի թուիս ՉԾԵ (1306) եդ յաթոռն զեղբորորդին իւր Թորոսի զԼեոն մանուկ տիաւք և ածին զնա թագաւոր Հայոց ի վերայ Կիլիկիոյ ի տաւնի ս. Առաքելոցն ի յուլիս Լ (30)։ Ցորում ժամանակի գրեցի...» (ՄՏՄՑ գործ № 2, էջ 236)։ Հմմտ. Մժ, 1, էջ 106, 108, ծանոթ. 24—20։ Ի միջի այլոց Կոստանդինին Գանդին ձևով մի քանի անգամ հիշում է նաև Աբուլֆեդան, մի տեղ էլ ավելացնելով «դահը Թաց Դանդինին, որը կոչվում էր նաև Կոստանդին» (տես Հ. Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին (անտիպ), հտ. I, էջ 415, 410, 418)։

194. Ռաշիդ-ադ-դինը խոսելով Սուլամիշի, Ակոտայի և այլոց ապստամբության մասին, լռում է Սեբաստիայի բնակիչների անհնազանդության և կռիվների մասին։

195. Սեբաստիայում տեղի ունեցած կռիվները գնացել են 1299 թվին, ըստ այդմ մարտի 8-ը կլինի մեծ պասի առաջին կիրակին։

196. 1299 թվի ավագ ուրբաթը կլինի ապրիլի 17-ին, որովհետև այդ տարվա Զատիկը կընկնի ապրիլի 19-ին։ Եվ իրոք, Սեբաստիայի պաշարումը, որը սկսվել է մարտի 8-ից, տևել է 40 օր, մինչև ապրիլի 17-ը։

197. Ռաշիդ-ադ-դինը ևս հիշում է, որ ճակատամարտը տեղի է ունեցել Երզնկայի մոտերքում, Ախշար դաշտում, 1299 թ. ապրիլի 27-ին (էջ 181)։ Սակայն Ախշարը, որը պատմական Նիկոպոլիսն է, Երզնկայից գտնվում է մոտավորապես 150 կիլոմետր հյուսիս-արևմուտք։ Ախշարի մասին 1223 թ. մի հիշատակարանում կարդում ենք. «Գրեցաւ... ի գաւառիս Հայոց Նիկոպաւլիս, որ և Ախշար յորջորջի և մականուն Մելիսոյ ի քաղաքն որ կոչի Խաւմ...» (ՄՎՑ, 1, էջ 423)։

198. Մամլուկների Բահրի դինաստիայից՝ Մանսուր Հուսամ-ադ-դին Լաջին, իշխել է 1296—1299 թթ.։

199. Տեղեկությունը ստույգ չէ, խոսքը վերաբերում է Իկոնիայի սուլթան Ալա-ադ-դին Քայ-Քուբադ II-ին, որը իշխել է 1296—1300 թթ. (ըստ Լեն-Պուլի, էջ 128)։

200. Այսինքն 1298 թ. դեկտեմբերի կեսերին։

201. Տես վերևում, ծանոթ. 193։

202. Խոսքը վերաբերում է Սուլամիշի երկրորդ ճակատամարտին, որը տեղի ունեցավ 1290 թ. մայիսի 1-ին, կիրակի օրը (Ռաշիդ-ադ-դին, էջ 181)։

203. Մանրամասն տես նույն տեղ, էջ 182—188. ըստ որի Սիրիա արշավելու համար Ղազանը Թավրիզից դուրս է եկել 1299 թ. հոկտեմբերի 10-ին։

204. Տես նույն տեղ, էջ 186—187։ Բնագրում հիշված անձնավորությունները Ղազանի զորավարներն են։

205. № 3425 տարբերակում էլ բնագիրն ընդհատվում է այստեղ։

206. Ջհանշահն իշխանության գլուխ է անցնում 1435 թվին. տես Մժ, 1, էջ 174. ծանոթ. 5։ 1436 թվին (սխալմամբ դրված է 1438 թ.) Արծկե քաղաքում ընդօրինակված Ճաշոցի հիշատակարանում դպիրը Ջահանշահի իշխանություն ստանձնելը հիշում է որպես անցած եղելություն, նա գրում է. «Գրեցաւ... ի դառն և չար ժամանակիս, յորում եկն ազգն Բաւլղարից թագաւորութեան Շահռուխին և փախոյց զՍքանդարն. և հեծեալն Շահռուխին եկն ի վերայ ամրոցին Շամիրամայ, որ է բերդն Վանայ, զի եղբայրն Սքանդարին Ջհանշահուն և նա էլ ի բերդ[էն] և գնաց առ Շահռուխն և նա ներեաց զսա և ետ զԹախտն Թամանովս և գնաց։ Եւ Սքանդարն դարձաւ և փախոյց զեղբայրն և նստաւ ի Թախտն։ Եւ մնաց ի պարոնացն Ջհանշին մին անիծեալ Փիրալի անուն ի բերդն Ամկու և հանապազ ելանէր ի բերդէն և գայր ի վերայ երկրիս Արճշայ և Արծկայ. չարչարէն զոմանս, սպանանէր ս զոմանց դողայսն դերի առնէր. և ծնողքն աղէխորով սրտիւ այրվէին և օգնել ոչ կարէին, անմեղ դառանցն իւրեանց։ Եւ առաւել կսկիծ տեսաք, որ մին տանուտէր և Գ (3) տղայ և Բ (2) կին ի մին տանէն հանել ոչ կարաց և անօրէնքն զտունն և զնոսա անդ այրեցին, որպէս քաջ նահատակ...» (ՄՏՄՑ, գործ № 23, էջ 81)։

207. Տես Մժ, 1, էջ 174, ծանոթ։ 6։

208. Տես նույն տեղ, էջ 174, ծանոթ. 7։

209. Տես նույն տեղ, էջ 174, ծանոթ. 8։

210. Բնագրում «և ելօ համբօն... էառ զհայրն իւր» հատվածը դրված է ներքևի լուսանցքում։

211. Տես նույն տեղ, էջ 174, ծանոթ. 9։

212. Տես նույն տեղ, էջ 168, 174, ծանոթ. 10։

213. Կարամանիա (Ղարաման, Լարանդա), Փոքր Ասիայում, Իկոնիայից հարավ-արևելք։

214. Տես վերևում, ծանոթ. 155։

215. Այս կռիվները վերաբերում են Ջահանշահի և Ուզուն Հասանի 1467 թվի ուշ աշնանը, Ճապաղջրի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտին։ Այդ մասին տես ներքևում, էջ 218 և Մժ, 1, էջ 168, 175, ծանոթ. 14։

Այս կապակցությամբ որոշ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Մատենադարանի № 7757 Ավետարանի հիշատակարանը, ուր ճակատամարտը նշված է դարձյալ սխալմամբ 1468 թ.։ Բերում ենք այդ հատվածը. «Արդ՝ գրեցաւ... ի թվին Հայոց Ջ և ԺԶ, ի դառն և ի դժուար ժամանակի, զի յայսմ ամի եկ Ջհանշայ ղանն ի քաղաքէն շահաստանայ, որ է Թաւրէզ, բազում հէծիւ և զաւրաւք և կամէր երթալ ի վերայ քաղաքին Ամթայ և այլ ի վայր մինչ ի Դամասկոս. և ի յերթալն ի ճանապարհին բազումք դողային ի յահէ սորայ, զի այս Ջհանշայս բազում գաւառաց և քաղաքաց տիրէր և ունէր զսայ ևս զիշխանութիւն Պարսից աշխարհին մինչ ի Հրէ և բոլոր տանն Խորասանայ։ Եւ արևելք և արևմուտք ի յահէ սրոյ սորայ դողային. և մնամ թէ հիւսուս և հարաւ ի հարկապահան-

Ցութիւն էր առաջ. և էր քրիստոնէից աւգնական։ ...Արդ՝ ի չուել ճանապարհի սորա բազում գաւառք աւերեցան և բնակիչք գաւառացն փախչէին ի լայրս և ի ծերպս վիմաց սովալլուկ մեռանէին։ Եւ եկեալ եհաս ի գաւառն Տարաւնոյ ի դաշտն Մշոյ. և անդ բազում աւերս արարին զաւրքն նորա. զի բազում էին և անհամար և ոչ ճանաչէին զաստուած, և ասէին, թէ «Ի՞նչ է քրիստոնեայն, և քրիստոնէին աչք և բերան կայ»։ Եւ դիմեցին ի վանքն Ղազարու և զլուսարարն խորովեցին ի կրակն և նահատակեցին և անցին գնացին։ Եւ ի ճանապարհին իջավանեցան և զաւրքն ի յեւրմէն ի բաց արձակեաց և անահ և անկասկած գոլով ի թշնամեաց, ասելով, թէ «Ոչ ոք է ի վերայ երկրի, որ կարէ կալ առաջի իմ և սուր քարշել ի յերեսս իմ»։ Զոր ասդ արարեալ թշնամեացն դիմեցին ի վերայ նորա և առին յաւարի զինչսն և զնա սպանին և զորդիս նորա։ Եւ ի սպանմանէ սորա բազում աւերք եղեն յամենայն տեղիս, եւ առաւել ի յերկիրս Հայոց. և բազում եկեղեցիք աւերեցան և բազում քրիստոնեայք սրով և սովով մեռան և ոչ ոք կարէ գրով արկանել և պատմել՝ զոր եղև ի վերայ երկրի։ Եւ թանգութիւն եղև յամենայն տեղիս և գկապիճ հացն ճի (120) թանկայ գնեցաք և զսուրբ Աւետարանս գրեցաք...» (էջ 329ա—330ա)։

216. Տես ՄԺ, 1, էջ 108, 173, ծանոթ. 15։

217. Պետք է լինի Բուսայիդ (Աբու-Սեյիդ), Լենկ Թեմուրի թոռը, տես նույն տեղ էջ 175, ծանոթ. 10։

218. Բնագրում սխալմամբ «ՋԾԲ», ուղղեցինք «ՋԻԲ»։

219. Ավելի մանրամասն հաղորդում է Կաթերինո Զենոն («Ուղեգրություններ», հատ. Ա, Երևան, 1932, էջ 165)։ Տես ՄԺ, 1, էջ 168։

220. Եթե ճիշտ է անվան այս ձևը (Բիր, Բիրջիկ), ապա խոսքը վերաբերում է հին Ապամեա քաղաքին, Մերդինի և Ուրֆայի միջև, հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 168։

221. Խոսքը վերաբերում է Ուզուն Հասանի և օսմանյան Թուրքիայի սուլթան Մուհամմեդ II-ի միջև 1473 թվին տեղի ունեցած կռիվներին (տես ՄԺ, 1, էջ 176, ծանոթ. 21)։ Այս կռիվների մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում մի Ավետարանի հիշատակարանը. «Գրեցաւ... ի թվին Հայոց ՋԻԲ (1473) ի դառն և ի նեղ ժամանակիս ի ղանութեան Ուզուն Հասանին, որ այժմ ամի ասպատակեաց ի Քրդստան, էառ զԲաղէշ և զԽլաթ և զՄուշ և զԲօհտանք և բազում արեանհեղութիւն արարեալ և աւար առեալ զազգ Տաճկաց և գնաց յերկիրն Հոռոմոց. և ի դէմ ելեալ սուլտանն Մսրայ և ղանն Ռումայ խոնդքար եւթն հարիւր հազար հեծելօք. և յելանել արևուն մինչև ի մուտս արևուն պատերազմեցան և յերկու կողմանցն ԻՌ (20.000) այր սպանաւ. և երկու կողմանքն փախըստական եղեալ։ Եւ բնակեցաւ ղանն Հասան ի Դավրէժ...»։ (ՄՏՄ 8, գործ № 46, էջ 304)։

222. Հեղինակն ակնարկում է Ուզուն Հասանի որդի Ուղուրլու Մուհամմեդի 1473—74 թվերին հոր դեմ կազմակերպած ապստամբությունը, որի մասին հաղորդում են նաև Ջ. Բարբարոն, Ա. Կոնտարին և Ջ. Անջիոլելլոն («Ուղեգրություններ», հա. 1-ին, էջ 188, 229—230, 265—266)։

223. Այս հետաքրքիր տեղեկությունը բացակայում է մեր կողմից հրատարակված մյուս տարբերակում (տես ՄԺ, 1, էջ 169)։

224. Տես և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 169, 176, ծանոթ. 23։